

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

ЦЕНТР ДЕМОКРАТІЇ ТА
ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

ЦЕНТР ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ
ПРО.СВІТ

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

за підсумками дослідження
стану й аналізу потреб закладів
загальної середньої освіти
після деокупації

Авторський колектив: Олександра Петушкова, Тетяна Луговська, Ірина Губеладзе, Світлана Чуніхіна, Валерія Діброва

Аналітичний звіт за підсумками дослідження стану й аналізу потреб закладів загальної середньої освіти після деокупації / О. Петушкова, Т. Луговська, І. Губеладзе, С. Чуніхіна, В. Діброва. За ред. І. Губеладзе, О. Петушкової. – К., 2023. – 66 с.

Дизайн – Ольга Золотар

Фото – Іван Любко

Подано результати дослідження стану й аналізу потреб закладів загальної середньої освіти після деокупації. Висновки ґрунтуються на результатах глибинних інтерв'ю, репрезентативного опитування серед освітян на деокупованих територіях та роботи виїзної експертної сесії, яка включала фокус-групу, проведених у червні - липні 2023 року.

Публікація призначена для представників органів державної і місцевої влади, освітян, громадських діячів, представників медіа та всіх зацікавлених в тематиці дослідження.

УДК 37.062

Цей звіт створено ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» за підтримки ІСАР Єднання у межах проекту «Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства», що реалізується ІСАР Єднання у консорціумі з Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД) та Центром демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ) завдяки щирій підтримці американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку.

Звіт розміщено на сайтах ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» (www.prosvitcenter.org), Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (www.ispp.org.ua), ГО «Асоціація політичних психологів України» (www.appu.com.ua) та аналітичної бібліотеки платформи Дім громадянського суспільства (<https://home.ednannia.ua/>).

© Авторський колектив, 2023

© Громадська організація «Центр інноваційної освіти «Про.Світ», 2023

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023

Зміст

Резюме результатів дослідження.....	4
Вступ.....	9
1. Методологія дослідження відновлення освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти на деокупованих територіях.....	12
2. Вплив окупації: реалії та різність досвіду.....	16
3. Повноцінне функціонування закладів загальної середньої освіти: визначення та інструменти досягнення.....	24
4. Виклики й досвід роботи з ними на шляху до поновлення повноцінного функціонування ЗЗСО після деокупації.....	39
4.1. Створення безпечного освітнього середовища: фізична, психологічна, інформаційна безпека.....	39
4.2. Взаємодія та відновлення довіри.....	43
4.3. Освітні втрати: що з цим робити? (Визначення, попередження і подолання).....	49
Висновки.....	59
Додаток.....	61

РЕЗЮМЕ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета дослідження – виявлення потреб й окреслення кола проблем, з якими стикаються ЗЗСО після деокупації, визначення ресурсів для подолання цих потреб і напрацювання ефективних алгоритмів відновлення повноцінного функціонування ЗЗСО задля з'ясування напрямів формування в деокупованих громадах сприятливого для розвитку освіти соціально-психологічного клімату, задоволення потреб дітей в отриманні освітніх послуг у безпечному освітньому середовищі залежно від регіону, стану закладу й поточної безпекової ситуації. Результати дослідження можуть бути використані для розроблення і наповнення моделі відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях, яка охоплюватиме різні аспекти функціонування ЗЗСО: співпрацю з органами державної і місцевої влади, наявність будівлі й укриттів, організацію освітнього процесу (форми й методи навчання), кадрові, безпекові, фінансові питання, автономію ЗЗСО, збереження чи відновлення контингенту учнів, урахування різності досвіду учасників освітнього процесу під час окупації.

Дослідження було реалізовано в три етапи (глибинне інтерв'ю, опитування та виїзна експертна сесія, яка включала фокус-групу) упродовж червня – липня 2023 року серед освітян ЗЗСО на деокупованих територіях Запорізької, Київської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської областей. Збір кількісних даних відбувався з 26 червня до 7 липня 2023 року.

Була відпрацьована методика й інструментарій дослідження процесу відновлення повноцінного функціонування ЗЗСО на деокупованих територіях.

Проведено 20 глибинних інтерв'ю з освітянами й представниками батьківської спільноти ЗЗСО на деокупованих територіях 13 громад 5 областей; опитування серед 1526 освітян ЗЗСО з деокупованих територій 7 областей; виїзну експертну сесію, яка включала фокус-групу за участі освітян з 13 громад 7 областей.

Були досліджені такі основні аспекти відновлення освітнього процесу в ЗЗСО на деокупованих територіях:

- досвід відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях;
- ознаки й інструменти досягнення повноцінного функціонування ЗЗСО;
- можливості, обмеження і ризики впровадження різних видів автономії ЗЗСО на деокупованих територіях;
- визначення й інструменти попередження і долання освітніх втрат;
- різність досвіду під час окупації;

- можливості конструювання спільного майбутнього;
- рівень психоемоційного стану учасників освітнього процесу на деокупованих територіях та можливості його підтримки;
- можливості створення безпечного освітнього середовища у ЗЗСО з урахуванням фізичного, психологічного, інформаційного компонентів безпеки.

Ці аспекти проаналізовано з урахуванням таких критеріїв, як область, кількість учнів у ЗЗСО, місце, тривалість перебування в окупації.

Досвід проживання окупації та відновлення після деокупації для різних ЗЗСО може істотно різнитися залежно від регіону, типу населеного пункту та кількості учнів. За деякими параметрами – зокрема рівнем гарантування безпеки, ставленням до автономії та зовнішньої допомоги, стратегіями відновлення, взаєминами з органами влади й місцевими громадами – відмінності є статистично значущими. Це може означати, що різні ЗЗСО з однаковою моделлю організації освітнього процесу за формальними ознаками (приналежністю до деокупованої громади) можуть за фактом потребувати застосування принципово відмінних підходів до відновлення.

Як показало дослідження, масштаб і глибина освітніх втрат, які понесли ЗЗСО, напряду залежать від тривалості періоду окупації. Респонденти, що мешкають у регіонах, звільнених у березні 2022 року (Сумська, Чернігівська, Київська області), оцінюють рівень освітніх втрат у своїх ЗЗСО як середній або нижчий за середній, у той час як респонденти з Харківської та Херсонської областей (деокуповані у вересні – листопаді 2022 року) – як вищий за середній.

ЗЗСО деокупованих громад більшою мірою покладаються на зовнішню підтримку у відновленні навчального процесу, ніж готові реалізувати можливості, передбачені автономією. Найбільшою перешкодою на шляху автономії є побоювання щодо фінансування. Більшу прихильність до автономії проявляють респонденти, які відчувають належну підтримку з боку держави й громади.

Респонденти вважають за необхідне забезпечити справедливе покарання громадян, які співпрацювали з окупаційними адміністраціями (були задіяні у колаборантській діяльності). Переважає поміркована позиція: треба розбиратися у кожному окремому випадку згідно із законодавством України. Втім, стосовно педагогічних працівників і представників шкільних адміністрацій, які пішли на співпрацю з ворогом, утворилася певна моральна дилема. З одного боку, переважна більшість респондентів прагне жорсткого покарання для своїх колег-колаборантів аж до позиттєвого позбавлення права на професійну діяльність і дуже болісно реагує на факти уникнення такими педагогами будь-якої відповідальності за свої дії. З іншого – висунуті підозри у колаборантстві та тривалі судові процеси призводять до загострення питання браку кадрів.

РЕЗЮМЕ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Особливо актуальним є його вирішення для громад, у яких випадки колаборантства були масовими.

Узагальнюючи, можна виокремити основні результати дослідження:

1. 60,2 % респондентів повідомили, що під час окупації їхні ЗЗСО забезпечували навчання учнів у повному обсязі в дистанційному режимі; у 27,6 % опитаних ЗЗСО припинили навчання повністю.
2. Близько половини респондентів (49,9 %) оцінюють ступінь відновлення освітнього процесу в їхньому закладі після деокупації як максимальний – на 10 балів за десятибальною шкалою. 2,6 % опитаних зазначають, що освітній процес у їхньому закладі припинено повністю. Середній показник відновлення – 7 балів.
3. Понад третина опитаних (34,3 %) зазначає, що приміщення їхнього ЗЗСО є повністю збереженим (10 балів з 10 можливих). Ще 12 % оцінили фізичний стан приміщення на 5 балів з 10, і 7,3 % поставили мінімальний бал (1 з 10).
4. Найбільшою перешкодою на шляху до поновлення повноцінного функціонування ЗЗСО після деокупації понад половина респондентів (52,9 %) вважає бойові дії, обстріли або інші суттєві порушення вимог безпеки; 45,4 % – відсутність укриттів; 31,5 % – фізичні пошкодження будівлі ЗЗСО або іншої інфраструктури.
5. Серед кроків, уже зроблених ЗЗСО для поновлення освітнього процесу, респонденти найчастіше згадували актуалізацію списків учнів (64,5 %), технічне забезпечення навчання в дистанційному режимі (57,6 %); вибір форми навчання та організацію навчального процесу згідно з наявними умовами (55,5 %), налагодження комунікації з батьками (53,2 %), кадрове забезпечення освітнього процесу (50,9 %). Гострими для ЗЗСО на деокупованих територіях залишаються потреби у створенні чи облаштуванні укриттів для убезпечення учасників освітнього процесу під час активних бойових дій та/чи ракетних обстрілів (зазначили 50,3 % респондентів), усуненні фізичних пошкоджень будівлі ЗЗСО й інших інфраструктурних об'єктів (30,5 %) та забезпечення наявності засобів для навчання (ноутбуків, планшетів, підручників тощо) (29,2 %).
6. ЗЗСО в різних регіонах знаходяться в дуже нерівних умовах щодо наявності облаштованих укриттів. Якщо в Київській області про наявність у їхньому ЗЗСО облаштованого укриття повідомили 54,9 % респондентів, у Сумській – 39,5 %, то в Запорізькій, Миколаївській, Харківській і Херсонській областях частка таких респондентів коливається від 2 до 7 %.

7. Тільки третина опитаних (33,5 %) може похвалитися фінансуванням ЗЗСО за рахунок бюджетних коштів або інших джерел.
8. Повноцінно функціонуючий ЗЗСО для більшості респондентів – це той, у якому виконуються дві ключові вимоги: відсутність загроз військового характеру (55,2 %) та очна форма навчання (48,6 %). Жодна з цих вимог наразі не є досяжною, тому ЗЗСО забезпечують виконання інших критеріїв повноцінно функціонуючого закладу освіти – менш значущих, проте більш доступних: постійне підвищення кваліфікації педагогічних працівників (63 %), утворення атмосфери співпраці, взаємопідтримки, довіри (50,9 %), налагодження комунікації між учасниками освітнього процесу (45,3 %). Про повну укомплектованість закладу кваліфікованими кадрами інформують 5,2 % опитаних. Хоча укомплектованість закладу кваліфікованими педагогічними кадрами як критерій повноцінно функціонуючого ЗЗСО згадали лише 12 % респондентів. Загалом уявлення респондентів про повноцінно функціонуючий ЗЗСО значною мірою співпадає зі спогадами про довоєнні часи і поки слабо пов'язане із майбутнім.
9. Респонденти оцінюють рівень автономії своїх ЗЗСО як середній або вищий за середній (5,9 балів за десятибальною шкалою). Оцінний рівень автономії ЗЗСО згідно з відповідями респондентів Чернігівської області є значно нижчим (4,83 бали), ніж у середньому по вибірці. Найбільш високо рівень автономії свого ЗЗСО оцінюють респонденти Київської (6,47 балів) та Сумської (6,13 балів) областей.
10. Близько половини респондентів (49,2 %) вважають, що автономія їхнього ЗЗСО проявляється передусім у кадровій політиці; 42,4 % погоджуються з тим, що їхній ЗЗСО має організаційну автономію, 34,1 % – академічну. Кожен десятий опитаний (10,8 %) упевнений, що ЗЗСО користується усіма видами автономії. Найгірша ситуація з фінансовою автономією, якою похвалитися змогли лише 5,6 % респондентів. Майже третина опитаних (29 %) не мають чіткого уявлення, в чому конкретно проявляється автономія їхнього ЗЗСО.
11. 29% респондентів вважають, що більша автономія ЗЗСО допомагає його швидшому відновленню після деокупації, і втричі менша кількість (7,4 %) – що, навпаки, заважає. Кожен п'ятий респондент (21,2 %) схильється до думки, що автономія жодним чином не впливає на швидкість відновлення закладу після деокупації. Значна кількість респондентів (42,5 %) не мають щодо цього питання чіткої думки.
12. Середня оцінка освітніх втрат, які понесли ЗЗСО внаслідок війни, – 5,6 балів за десятибальною шкалою, де 1 – заклад «зовсім не зазнав освітніх втрат», а 10 – «зазнав освітніх втрат значною

РЕЗЮМЕ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

мірою». Оцінки рівня освітніх втрат різняться між регіонами з огляду на тривалість окупації: для Чернігівської та Сумської областей вони значно менші, для Харківської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської – більші.

13. Дещо менше половини респондентів (44,5 %) дотримуються думки, що вибір покарання для тих, хто був залучений до колаборантської діяльності під час окупації, необхідно робити окремо для кожного випадку. 17,4 % вважають відповідним покаранням тюремне ув'язнення, 13 % – пожиттєве позбавлення права на професійну діяльність. Утім, щодо покарання педагогічних працівників за співпрацю з окупаційною владою позиція респондентів є більш жорсткою і однозначною: 67,3 % для таких педагогів підтримують покарання у вигляді пожиттєвого позбавлення права на професійну діяльність. Водночас 13 % опитаних вважають, що такі освітяни після проходження відповідних курсів підвищення кваліфікації, співбесід, психологічних експертиз тощо можуть повернутися до освітньої діяльності, але не раніше ніж за 3 роки після деокупації території. Ще 8 % впевнені, що освітяни не мали вибору, треба було якось виживати, тому вони цілком можуть продовжити педагогічну діяльність в українських школах.
14. Психоемоційний стан учасників освітнього процесу респонденти розглядають як важливий чинник нормалізації навчання. Свій психоемоційний стан та стан колег, респонденти оцінювали всередньому на 6,63 за десятибальною шкалою. Майже третина респондентів (28,2 %) оцінюють створені в їхніх ЗЗСО можливості надавати психоемоційну підтримку учасникам освітнього процесу на 10 балів з 10. Найбільш дієвим чинником підтримання психологічного благополуччя респонденти вважають наявність безпечних умов для навчання (59 %) та діяльність психологічної служби ЗЗСО (58,2 %).

ВСТУП

Російська воєнна агресія проти України, що триває понад 9 років, утворює серйозні ризики й загрози для системи освіти на всіх її рівнях. Повномасштабне вторгнення російських військ, за чисельними заявами представників країни-агресора, у тому числі офіційних осіб, має на меті знищення незалежної Української держави та української нації. На міжнародному рівні дії російської армії в Україні кваліфікуються як геноцид українського народу. Вагомою частиною та інструментом цього терору «є освітній геноцид, який здійснюється російською федерацією на всій території України, особливо – на тимчасово окупованих територіях, а подекуди навіть за кордоном»¹.

Війна руйнує освітню інфраструктуру (за даними Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій, станом на 21 травня 2023 року 1837 ЗЗСО було пошкоджено внаслідок обстрілів та бомбардувань, у тому числі 172 заклади повністю зруйновано). Перехід на онлайн-навчання в регіонах, що потерпають від інтенсивних ракетних обстрілів або перебувають близько до зони ведення активних бойових дій, може додатково ускладнюватися перебоями в інтернет-зв'язку, відсутністю інших необхідних засобів навчання.

За даними Міністерства освіти і науки України, станом на листопад 2022 року в ЗЗСО навчалося 4 031 537 учнів, з них 1 892 891 – дистанційно, передусім діти з Донецької, Запорізької, Луганської, Дніпропетровської, Сумської, Миколаївської, Харківської та Херсонської областей². Станом на вересень 2023 року кількість учнів ЗЗСО складає 3,9 млн. Актуальних даних щодо кількості залучених до очного, дистанційного або змішаного навчання учнів МОН України поки не оприлюднило³.

В умовах війни єдиний національний простір освіти набуває фрагментованого характеру під впливом принципово різних умов, у яких перебувають ЗЗСО. Освітній омбудсмен виокремлює школярів, що навчаються:

- у місцях постійного проживання далеко від зони бойових дій;
- в умовах тимчасового переміщення до інших регіонів України;
- за кордоном;
- на тимчасово окупованих територіях;
- на територіях, звільнених від російської окупації;

1 Освітній геноцид – складова російського геноциду українського народу. Освітній омбудсмен України, 22.05.2022. URL: <https://eo.gov.ua/osvitniy-henotsyd-skladova-rosiyskoho-henotsydu-ukrainskoho-narodu/2022/05/26/>

2 Про освітній процес в умовах воєнного стану, 14.11.2022. URL: <https://t.me/SerhiyShkarlet/1657>

3 Загальна середня освіта. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/zagalna-serednya-osvita>

ВСТУП

- у місцях постійного проживання близько чи в зоні бойових дій;
- у примусовій депортації до країни-агресора або її сателітів⁴.

Міністерство освіти і науки України на початок 2022–2023 н. р. відпрацювало чотири моделі організації освітнього процесу в ЗЗСО залежно від того, чи заклади розташовані: а) на територіях, істотно віддалених від зони ведення бойових дій і де наявна велика кількість внутрішньо переміщених дітей; б) на звільнених територіях; в) у зоні ведення бойових дій або на прифронтових територіях; г) на тимчасово окупованих територіях.

Кожна з цих груп потребує специфічної підтримки держави. Особливо вразливими з точки зору освітніх втрат і розривів є діти, які перебувають на тимчасово окупованих територіях або в зоні ведення бойових дій.

Для мешканців тимчасово окупованих територій (за даними МОН України, там отримують освітні послуги майже 95 тис. учнів) гостро постає проблема примусової деукраїнізації освіти, переведення навчальної програми на стандарти країни-агресора. В умовах війни психоемоційний стан учасників освітнього процесу внаслідок постійного стресу не сприяє ефективному засвоєнню навчального матеріалу. За даними моніторингу гуманітарних потреб від ООН (Офіс із координації гуманітарних питань), від початку повномасштабного вторгнення 75 % батьків спостерігали симптоми психологічної травми у своїх дітей. Понад 75 % учителів відчувають стрес і занепокоєння через підвищення відповідальності перед учнями, 90 % працівників освіти визначають, що їхній психологічний стан погіршився⁵.

Усі згадані обставини спричиняють значні освітні втрати й розриви, які, за умов затяжної війни, можуть набути характеру непоправних. Саме тому держава й суспільство мають докласти всіх зусиль для забезпечення реалізації права на освіту в умовах війни та сприяти усіма можливими засобами відновленню освітнього процесу на деокупованих територіях.

Ми маємо обмежений доступ до достовірної інформації щодо стану освіти на територіях, які перебувають під тимчасовою окупацією. Вочевидь кожен тимчасово окупований населений пункт має свої особливості. Подекуди діти можуть навчатися за українською програмою дистанційно, за сімейною формою або екстернатом. Але в деяких районах інтернет-зв'язку немає або всі інтернет-з'єднання перебувають під контролем окупаційної влади. За таких умов єдиним доступним форматом здобування освіти для дітей є навчання за російськими стандартами, з усіма супутніми обставинами (заборонаю на вивчення історії України, української мови й літератури, індоктринацією під час обов'язкових уроків «Розмови про важливе» тощо). Мешканці окупованих територій

4 Де і як навчаються українські діти в часи війни: проблеми, пропозиції, рекомендації. Освітній омбудсмен України, 16.11.2022. URL: <https://eo.gov.ua/de-i-iak-navchajutsia-ukrainski-dity-v-chasy-viyny-problemy-propozytsii-rekomendatsii/2022/11/16/>

5 Ukraine Humanitarian Needs Overview 2023. ReliefWeb, 28 December 2022. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-humanitarian-needs-overview-2023-december-2022-enuk>

перебувають під постійним тиском і загрозами позбавлення життя, здоров'я, свободи, майна, розлучення родини⁶. Окрім деформації освітнього процесу, утворення прогалів у засвоєнні ключових компетенцій і наскрізних вмінь, закладених до концепції нової української школи, ці обставини можуть спричиняти у дітей (і дорослих також) такі деструктивні психологічні стани, як вимушена ідентифікація з агресором, навчена безпорадність, дисоціація, які можуть мати довготривалі негативні наслідки з точки зору психологічного благополуччя особистості й громади.

Потенційний масштаб завданої окупацією шкоди освітньому процесу можна певним чином оцінити на прикладі територій, звільнених від окупації під час контрнаступальних дій ЗСУ. Очевидно, що діти, які перебувають на звільнених територіях, зазнали значних освітніх втрат. Відновлення повноцінного навчання навіть у дистанційному форматі після деокупації потребує і потребуватиме скоординованих зусиль місцевих громад, цивільної і військової адміністрації, органів управління освітою, державної влади та залежить від виконання цілої низки умов, зокрема безпекового характеру (розмінування, облаштування укриттів тощо). Для деяких ЗЗСО на деокупованих восени 2022 року територіях відновлення освітнього процесу є неможливим і донині. Окремою і вкрай гострою проблемою для цих територій є колаборантство, яке в ЗЗСО подекуди набувало доволі масового характеру.

Забезпечення належного функціонування системи освіти в умовах воєнного стану, подолання освітніх розривів і втрат, належне реагування на інші породжені війною виклики є важливими обов'язками держави, її органів та інститутів. Важливими чинниками ефективного управління освітою під час війни є доступ до повної та достовірної інформації про актуальний стан ЗЗСО, їхні проблеми, запити й потреби, а також наявність ресурсів, необхідних для повноцінного забезпечення освітнього процесу, особливості соціально-психологічного клімату в громаді й колективі та психоемоційного стану учасників освітнього процесу.

6 Аналітичний звіт «Зруйноване дитинство: сім місяців війни крізь призму прав дитини». Альменда, 25.10.2022. URL: <https://almenda.org/analitichnij-zvit-zrujnovane-ditinstvo-sim-misyaciiv-vijni-kriz-prizmu-prav-ditini/>

1.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІДНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Метою дослідження було виявлення потреб й окреслення кола проблем, з якими стикаються ЗЗСО після деокупації, визначення ресурсів для подолання цих проблем і напрацювання ефективних алгоритмів відновлення повноцінного функціонування ЗЗСО задля з'ясування напрямів формування в деокупованих громадах сприятливого для розвитку освіти соціально-психологічного клімату, задоволення потреб дітей в отриманні освітніх послуг у безпечному освітньому середовищі залежно від регіону, стану закладу й поточної безпекової ситуації.

Відповідно, дослідницька команда ставила перед собою такі **завдання:**

1. Дослідити шлях повернення ЗЗСО до повноцінного функціонування після деокупації.
2. Оцінити соціально-психологічні чинники, які впливають на освітнє середовище в громаді після деокупації.
3. Вивчити характер зв'язку між ступенем автономії закладу та процесом відновлення навчального процесу після деокупації.

Методи і компоненти дослідження

Основними методами дослідження були *якісні методи* – глибинні інтерв'ю, експертна сесія, що включала фокус-групу, контент-аналіз для обробки даних, а також *кількісний метод* – опитування. Обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою математико-статистичних методів (описова статистика, однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA, кореляційний аналіз, кростабуляція) з використанням програмного забезпечення SPSS.23.

Дослідження реалізовувалося у кілька етапів:

1. Розробка методології дослідження.
2. Підготовчий етап: пошук респондентів для глибоких інтерв'ю (освітян з деокупованих територій з 5 областей), розробка путівника інтерв'юера, розробка опитувальника, налагодження контактів з департаментами освіти й науки відповідних областей, розробка гайду і програми фокус-групового дослідження.
3. Емпіричний етап мав **три підетапи**:
 - 3.1. глибокі інтерв'ю (якісне дослідження) (Додаток 1);
 - 3.2. опитування (кількісне дослідження);
 - 3.3. виїзна експертна сесія, яка включала фокус-групу (якісне дослідження);
4. Опрацювання отриманих результатів за допомогою методів контент-аналізу, узагальнення, групування, математико-статистичної обробки даних.
5. Підготовка аналітичного звіту.

Дизайн вибірки дослідження

До дослідження були залучені представники ЗЗСО у Запорізькій, Київській, Миколаївській, Сумській, Харківській, Херсонській та Чернігівській областях – як із деокупованих територій, так і з тих, які ще перебувають в окупації.

Глибокі інтерв'ю

У результаті проведення *першого підетапу третього етапу дослідження* (глибокі інтерв'ю) було визначено ключові проблеми, пов'язані з відновленням освітнього процесу на деокупованих територіях залежно від регіону, поточної безпекової ситуації і розміру школи. За результатами проведених глибоких інтерв'ю було доповнено початковий дизайн опитувальника додатковими індикаторами, що дало змогу глибше й детальніше дослідити означене питання.

Глибоке інтерв'ю було проведене із 20 представниками ЗЗСО на деокупованих територіях (16 освітян і 4 батьків) з 13 громад 5 областей. Серед освітян були представники адміністрації шкіл (директор, заступник директора) – 8 осіб (40 %), учителі – 8 осіб (40 %), батьки – 4 особи (20 %).

Кількісне опитування

На *другому підетапі третього етапу дослідження* (опитування (n = 1526)) було визначено форму й особливості надання освітніх послуг у період окупації та після деокупації регіону, проблемні питання, вирішення яких

було найважчим для відновлення освітнього процесу, рівень відновлення освітнього процесу на момент опитування та виокремлено найбільші перешкоди на шляху відновлення освітнього процесу після деокупації, визначено рівень автономії ЗЗСО, його переваги й проблемні точки, ставлення до представників громади, які пішли на співпрацю з окупаційною владою тощо.

На цьому етапі було опитано 1526 освітян ЗЗСО деокупованих територій із 7 областей: Запорізька область – 254 особи (16,6 %), Київська – 253 (16,6 %), Миколаївська – 47 (3,1 %), Сумська – 332 (21,8 %), Харківська – 125 (8,2 %), Херсонська – 467 (30,6 %), Чернігівська – 48 (3,1 %). Серед них представників адміністрації шкіл (директор, заступник директора) – 342 особи (22,4 %), вчителів – 1097 (71,9 %), психологів, соціальних педагогів – 72 (4,7 %) і батьків – 15 (1 %). Дані про громади не збирались, оскільки так буде порушена анонімність опитування.

Експертна сесія, що включає фокус-групу

На основі результатів попередніх двох підетапів третього етапу дослідження проблем відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях (глибинні інтерв'ю (n = 20) та опитування (n = 1526), червень – липень 2023 року) і з метою уточнення дослідницьких питань і напрацювання спільних рішень та ефективних алгоритмів відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях залежно від регіону й поточної ситуації було проведено третій підетап третього етапу дослідження – виїзну експертну сесію, що включала фокус-групу, в якій взяли участь освітяни з 13 громад Донецької, Київської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернігівської областей. Серед них представники місцевих органів управління освітою (15,4 %), представники адміністрацій шкіл (26,9 %) і вчителі (57,7 %).

Метою цього етапу були підтвердження чи спростування робочих гіпотез дослідження, а також проведення деталізації потреб ЗЗСО на деокупованих територіях. Було деталізовано ключові проблеми, з якими стикається ЗЗСО після деокупації, і напрацьовано стратегії дій із їхнього вирішення. Сформовано спільне розуміння повноцінно функціонуючого ЗЗСО й визначено ті проблеми, які можуть бути вирішені ЗЗСО, і складніші питання, які потребують стороннього й додаткового втручання; напрацьовано альтернативні рішення для тих задач, які не можуть бути наразі легко розв'язані закладом. Напрацьовано три алгоритми дій щодо відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях залежно від трьох різних ситуацій. Визначено переваги й недоліки автономії ЗЗСО, напрацьовано модель оптимального співвідношення різних типів автономії, яке б сприяло розвитку ЗЗСО. Виокремлено освітні втрати (знання, час і організаційні втрати, втрати виховної діяльності й психологічні втрати) і напрацьовано механізми їхнього відновлення чи попередження.

Практичне значення отриманих результатів

Отримані дані можуть бути використані для розробки моделі відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях, яка охоплюватиме різні аспекти функціонування ЗЗСО: співпрацю з органами державної і місцевої влади, наявність будівлі й укриттів, організацію освітнього процесу (форми й методи навчання), кадрові, безпекові, фінансові питання, автономію ЗЗСО, збереження чи відновлення контингенту учнів, урахування різності досвіду учасників освітнього процесу під час окупації.

Обмеження дослідження

Якісні методи дослідження (глибинні інтерв'ю і виїзна експертна сесія, що включала фокус-групу) дозволяють визначити закономірності, тренди, зробити узагальнення думок і даних, отриманих від певних представників груп респондентів. Вибірка кількісного дослідження має певні диспропорції у представленості окремих областей (Миколаївської, Харківської, Чернігівської), тому репрезентативність даних принаймні для цих областей може бути обмеженою. Висновки цього дослідження не можуть бути екстрапольовані на всі сфери досліджень освітнього процесу, освітніх втрат і розривів.

2. ВПЛИВ ОКУПАЦІЇ: РЕАЛІЇ ТА РІЗНІСТЬ ДОСВІДУ

Для з'ясування того, яким чином відбувалось навчання під час окупації, та того, що було найважчим для освітян у цей період, респондентам було запропоновано відповісти на запитання з множинними відповідями (необхідно було обрати до 3-х пунктів з переліку).

Найбільш поширеним варіантом навчання під час окупації було навчання в онлайн-форматі (70,5 %), також значна кількість респондентів (62 %) зазначила, що навчання відбувалося за українськими стандартами. Простежується певна різниця між навчанням у початковій (38,5 %), середній (37,3 %) та старшій (32,9 %) школі. Навчання було повністю припинено у 26,4 % випадків. Детальний розподіл варіантів навчання під час окупації можна побачити на рисунку нижче.

Рис. 2.1. Особливості організації навчання під час окупації

« З 24 лютого ми прийняли рішення перейти на дистанційну форму навчання і до першого червня ми працювали дистанційно з учнями. Використовували всі форми, які тільки могли. Декілька тижнів працював український зв'язок, то ми використовували його. Потім, коли в нас зникло світло, все зникло... і зв'язок... Тоді ми спілкувались з батьками. Вони приходили по хліб та додатково отримували завдання. Потім через день-два приходили і приносили завдання учнів. Таким чином ми продовжували навчальний процес. »

(Респондент 2)

« Тобто шукали різні способи навчання, десь виходили на онлайн-конференції, десь давали презентації і консультації в телефонному режимі, десь давали мініконспекти... Тож кожен з учителів, виходячи зі своєї професійної позиції і технічних можливостей надання освітніх послуг, намагався вийти на отримання дітьми знань. »

(Респондент 14)

Переважна більшість респондентів (86,4 %) зазначила, що під час окупації для них найважчим було відчуття небезпеки й тривоги за своє життя і життя близьких, учнів. Також важким досвідом стали невизначеність майбутнього (52,9 %), ізолюваність від інформації та недоступність засобів зв'язку (32,3 %), побутові складнощі (відсутність водо- й електропостачання, можливості придбати продукти харчування та ін.) (31,8 %) та зрадництво земляків, які пішли на співпрацю з окупаційною владою (31,2 %). Детальний розподіл відповідей на питання «Що для вас було найважчим під час окупації?» представлений на рисунку нижче (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Що для вас було найважчим під час окупації?

ВПЛИВ ОКУПАЦІЇ: РЕАЛІЇ ТА РІЗНІТЬ ДОСВІДУ

Також за допомогою кількісного дослідження було з'ясовано, у якому стані перебувають приміщення ЗЗСО на деокупованих територіях та якою мірою відновлено освітній процес у тих закладах на цей момент.

Респондентам було запропоновано оцінити стан приміщення їхнього ЗЗСО за шкалою від 1 до 10 (де 1 - «заклад зруйновано або він має значні пошкодження, про поновлення офлайн-навчання найближчим часом не йдеться», а 10 - «заклад не має істотних пошкоджень, які б заважали навчанню дітей в офлайн-режимі»).

Середня оцінка стану приміщень ЗЗСО на деокупованих територіях - 6,63, однак існують значущі відмінності в оцінках респондентів із різних областей (рис. 2.3). Приміщення ЗЗСО в Запорізькій області перебувають у значно гіршому стані (5,36 бали), ніж у решті областей.

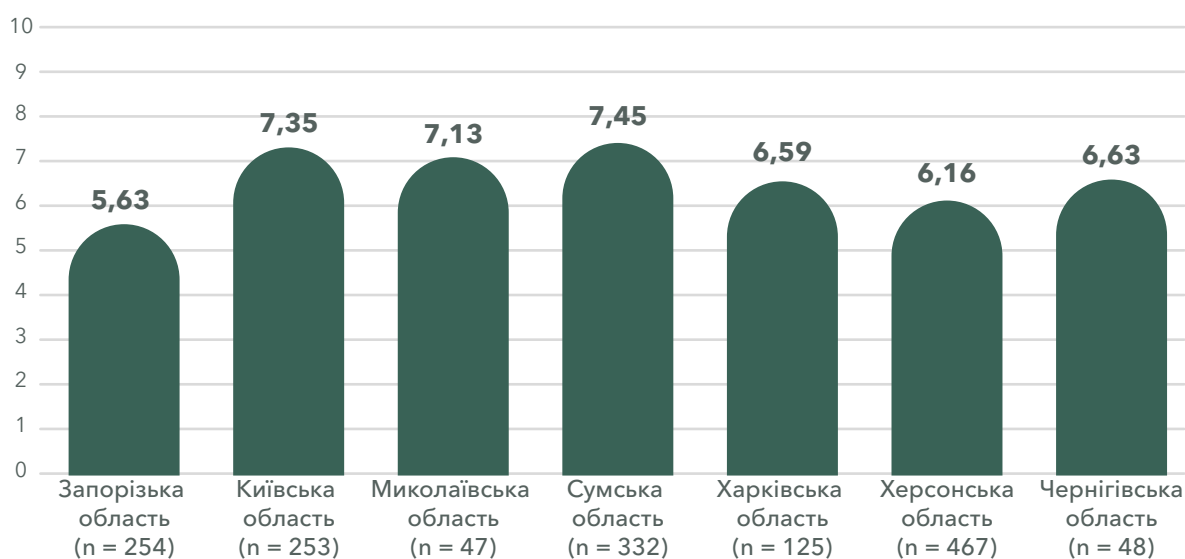

Рис. 2.3. Стан приміщень ЗЗСО на деокупованих територіях у різних областях
Статистично значуща відмінність між областями: $p \leq 0,001$

Середня оцінка стану приміщень закладів освіти, розташованих у Запорізькій області, нижча, ніж в інших областях, наявна різниця має значний рівень статистичної значущості (як порівняти з Київською, Миколаївською, Сумською та Харківською областями - $p \leq 0,001$; з Херсонською та Чернігівською - $p \leq 0,05$). Також порівняно низькою є оцінка по Херсонській області, статистично значущі відмінності спостерігаються з Київською ($p \leq 0,001$), Сумською ($p \leq 0,001$), Запорізькою ($p \leq 0,05$) та Миколаївською ($p \leq 0,05$) областями. Вищою є оцінка стану приміщень закладів освіти у Сумській (на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,001$) відмінність від Запорізької, Харківської та Херсонської областей), Київській (на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,001$) відмінність від Запорізької та Херсонської областей і від Харківської на рівні значущості $p \leq 0,05$) та Миколаївській областях (на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,001$) відмінність від Запорізької області й від Херсонської на рівні значущості $p \leq 0,05$).

Середня загальна оцінка ступеня відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях - 7,58. Середні оцінки по кожній області представлені на рисунку нижче (рис. 2.4).

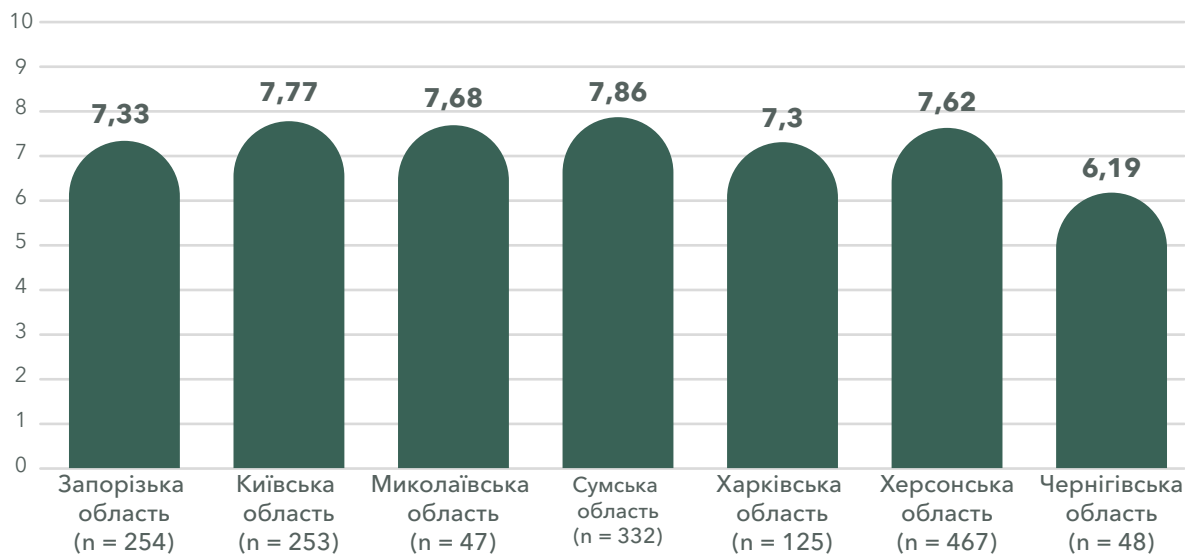

Рис. 2.4. Оцінка ступеня відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях
Статистично значуща відмінність між областями: $p \leq 0,001$

Освітній процес меншою мірою (середня оцінка - 6,19) відновлено у закладах, розташованих у Чернігівській області, порівняння є статистично значущим із Запорізькою ($p \leq 0,05$), Київською ($p \leq 0,001$), Миколаївською ($p \leq 0,05$), Сумською ($p \leq 0,001$) та Херсонською ($p \leq 0,001$) областями.

Також кількісні дані дослідження дали змогу виявити перешкоди на шляху до поновлення повноцінного функціонування закладу освіти після деокупації, основні кроки, зроблені закладами освіти в цьому напрямку, та найбільш гострі потреби закладів освіти.

Серед найбільших перешкод на шляху до поновлення повноцінного функціонування ЗЗСО після деокупації респонденти найчастіше обирали бойові дії, обстріли або інші суттєві порушення вимог безпеки (52,9 %), відсутність чи неготовність укриття (45,4 %), фізичне пошкодження будівлі ЗЗСО або іншої інфраструктури (31,6 %) та недостатню забезпеченість засобами для навчання (підручниками, ноутбуками, планшетами тощо) (23,7 %). Детальний розподіл відповідей на питання «Якими є найбільші перешкоди на шляху до поновлення повноцінного функціонування закладу освіти після деокупації?» представлений на рисунку нижче (рис. 2.5).

Серед кроків до поновлення освітнього процесу, зроблених ЗЗСО (рис. 2.6), респонденти зазначали, що було: актуалізовано списки учнів, готових навчатися у ЗЗСО (64,5 %), технічно забезпечено навчання в дистанційному режимі (57,6 %), обрано форму навчання та організовано навчальний процес згідно з наявними умовами (55,5 %), налагоджено тісну комунікацію з батьками (53,2 %), вирішено питання кадрового забезпечення освітнього процесу (50,9 %). Деяко менш розповсюдженими

ВПЛИВ ОКУПАЦІЇ: РЕАЛІЇ ТА РІЗНІТЬ ДОСВІДУ

є наступні варіанти відповідей: організовано належну психоемоційну підтримку всіх учасників освітнього процесу (43,6 %), проведено співбесіди з педагогічними працівниками з метою визначення ступеня їхньої морально-етичної стійкості й патріотизму (39,3 %), налагоджено співпрацю з органами місцевого самоврядування (керівництвом громади) щодо поновлення навчання (38,7 %), забезпечено додаткове навчання педагогічних працівників (36,7 %) та фінансування ЗЗСО (за рахунок бюджетних коштів або з інших джерел) (33,5 %).

Рис. 2.5. Перешкоди на шляху до поновлення повноцінного функціонування ЗЗСО після деокупації

Рис. 2.6. Першочергові кроки, зроблені ЗЗСО для поновлення освітнього процесу на деокупованих територіях

« Безумовно, перше - це було сховище, яке допоміг нам UNICEF зробити. І, відповідно, всі такі технічні речі, які допомагали не зупиняти процес навчання, як-то, наприклад, генератор, оптоволоконний інтернет, не безпроводний, а нормальний... І плюс тут дуже важлива така річ - це психологічний стан вчителів і дітей. Як на мене, що стосується нашої адміністрації, нікого не вихваляю і не прикрашаю, але в даній ситуації, чисто психологічно, нашою адміністрацією психологічна атмосфера була створена дуже хороша.

(Респондент 6)»

« Перше за все кожен класний керівник зв'язався з батьками, зв'язався з дітьми. Ми з'ясували питання, який наш контингент батьківсько-учнівський знаходиться на території і поза територією, яким чином організувати саме навчання... Ну і поспілкувались з представниками адміністрації нашої територіальної громади. Знайшли приміщення... Можемо користуватись і відновити в змішаному режимі навчання нашого закладу.

(Респондент 14)»

« ...Звісно, потрібно було реагувати на те, що діти знаходяться в різних умовах, в різних місцях, мають різний психологічний стан. І тому потрібно було якось... дати їм відповідну навчальну інформацію, отримати якийсь зворотний зв'язок, але при цьому не перенапружувати, не перевантажувати дітей.

(Респондент 16)»

Найбільша різниця спостерігається у здійсненні кроків, пов'язаних із забезпеченням матеріальних потреб ЗЗСО, як-от облаштування укриття, усунення фізичних пошкоджень будівлі ЗЗСО, налагодження організованого підвезення дітей і працівників, під'єднання до оптоволоконна та створення можливості роботи під час імовірних відключень електроенергії. Особливі складнощі зазначені кроки викликають у ЗЗСО, розташованих на порівняно нещодавно деокупованих територіях та поблизу зони ведення бойових дій. Слід зазначити, що респонденти з цих областей могли свідомо не обирати зазначені варіанти відповідей, оскільки в наявних умовах (наприклад, складній безпековій ситуації) офлайн-навчання відкладається на невизначений термін, а дії, спрямовані на його відновлення, не є першочерговими для ЗЗСО.

Серед потреб ЗЗСО на деокупованих територіях найбільш гострими є: створення чи облаштування укриттів для убезпечення учасників освітнього процесу під час активних бойових дій та/чи ракетних обстрілів

ВПЛИВ ОКУПАЦІЇ: РЕАЛІЇ ТА РІЗНІСТЬ ДОСВІДУ

(50,3 %), усунення фізичних пошкоджень будівлі й інших інфраструктурних об'єктів (30,5 %), наявність засобів для навчання (ноутбуків, планшетів, підручників тощо) (29,2 %), наявність достатньої кількості учнів для повноцінного укомплектування класів (25,8 %) та своєчасне і повне покривання витрат, у тому числі на заробітну плату (21 %) (рис. 2.7).

Рис. 2.7. Найбільш гострі потреби ЗЗСО на деокупованих територіях

У результаті обговорення досвіду відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях учасники проведеної на третьому етапі дослідження виїзної експертної сесії, що включала фокус-групу, визначили таке коло проблемних напрямків діяльності ЗЗСО на деокупованих територіях:

- взаємодія з різними інституціями (органи державної і місцевої влади, громадські організації, міжнародні фонди, громада тощо);
- несвоєчасність, незрозумілість, непрозорість управлінських рішень як на рівні області, так і на рівні державних органів влади, що ускладнює, а часто й унеможлиблює ухвалення управлінських рішень на місцях;
- напрацювання, розуміння, широке обговорення і пояснення, а також адекватне використання нормативно-правової бази щодо організації освітнього процесу на деокупованих територіях;

- освітні втрати й розриви: інструменти їхньої діагностики й оцінки, можливості подолання не тільки академічних розривів, а й психологічних і організаційних втрат;
- визначення найбільш оптимальної форми навчання з урахуванням можливостей закладу і побажань батьків та організація навчального процесу;
- відновлення будівлі школи, укриття і матеріально-технічної бази;
- створення і підтримка безпечного освітнього середовища, як з точки зору фізичної, так і інформаційної та психологічної безпеки;
- кадрові питання (пошук фахівців, готових працювати в школі; зменшення кількості освітян через масовий відтік кадрів за кордон (особливо вчителів іноземних мов) і в західні, відносно безпечніші регіони України; відсторонення тих, хто співпрацював з окупаційною владою і має відповідне судове рішення тощо);
- питання гідного фінансового забезпечення (своєчасна виплата заробітних плат, гідна заробітна плата, фінансові потреби на відновлення будівель і матеріально-технічної бази);
- формування зрозумілої і прозорої системи організації освітнього процесу з урахуванням досвіду взаємодії з окупаційною владою як освітян, так і учнів та їхніх батьків;
- необхідність попередження внутрішньогрупових конфліктів і заострення конфронтації.

Аналіз усіх цих потреб і проблемних напрямків діяльності ЗЗСО на деокупованих територіях наближає нас до необхідності розуміння поняття повноцінно функціонуючого ЗЗСО, враховуючи досвід перебування в окупації і поточну ситуацію в країні. Розуміння респондентами поняття «повноцінного функціонування ЗЗСО» і основних напрямків його реалізації детальніше буде розглянуто у відповідних розділах цього аналітичного звіту.

3.

ПОВНОЦІННЕ
ФУНКЦІОНУВАННЯЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ:
ВИЗНАЧЕННЯ
ТА ІНСТРУМЕНТИ
ДОСЯГНЕННЯ

Серед ознак повноцінно функціонуючого ЗЗСО найбільш поширеними виявились відсутність загроз воєнного характеру (55,2 %), очна форма навчання (48,6 %), покривання фінансових витрат у повному обсязі (23,6 %), наявність безпечного освітнього середовища (22,3 %) та облаштованого укриття (21 %). Детальніше інформація представлена на рисунку нижче (рис. 3.1).

« Я вважаю, що повноцінно – це те, як було до 24 лютого. Діти повинні приходити в школу на один час, хто на 8.00, хто на 8.30. Зважаючи на те, яка ситуація з коронавірусом, була трошки у нас перерва, неспівпадіння. Звичайні уроки по 45 хвилин, харчування відповідно у нас організовано. Міська рада нам виділяє кошти. Є пільгові категорії, дітки перших – четвертих класів харчуються безкоштовно. Ми зараз теж харчуємося. Але проблеми в якому плані: тільки накриють стіл, а тут тривога, дітки біжать в укриття, а їжа залишається на столах. Щоб батьки не боялися, діти ходили самі у школу так, як і ходили, а не їх супроводжують зараз і бояться, що щось станеться. Це все. Тобто я вважаю, щоб усе було нормально, треба, щоб було воно так, як було. До цієї проклятої війни. »

(Респондент 8)

« У нас ціль – це коли ми всі знаходимося в школі, коли у нас є гарна актовка зала, коли це те, що дуже я хочу, щоб діти знаходилися якомога більше в тому залі, так, як у нас було до війни, щоб було більше виховної роботи, тому що діти дуже хочуть приймати участь. »

(Респондент 13)

**ПОВНОЦІННЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ:
ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНСТРУМЕНТИ ДОСЯГНЕННЯ**

Рис. 3.1. Ознаки повноцінно функціонуючого ЗЗСО

У виборі респондентами ознак повноцінно функціонуючого ЗЗСО наявні відмінності залежно від області, в якій розташований заклад освіти, типу населеного пункту та кількості учнів у ЗЗСО.

Відсутність загроз воєнного характеру як ознака повноцінно функціонуючого ЗЗСО серед освітян Сумської (60,2 %), Миколаївської (59,6 %), Херсонської (58 %), Харківської (56,8 %), Запорізької (52 %), Чернігівської (47,9 %) та Київської (46,6 %) областей є найбільш актуальною (поширеною). Статистично значуща відмінність між областями – $p \leq 0,05$. За типом населеного пункту та кількістю дітей у ЗЗСО статистично значуща відмінність відсутня.

Очна форма навчання є важливим компонентом повноцінно функціонуючого ЗЗСО для 62,5 % представників деокупованих територій Чернігівської області, 56 % – Сумської, 52,6 % – Київської,

ПОВНОЦІННЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНСТРУМЕНТИ ДОСЯГНЕННЯ

46,8 % – Миколаївської, 44,3 % – Херсонської, 44,1 % – Запорізької і 41,6 % – Харківської областей ($p \leq 0,05$). За типом населеного пункту та кількістю дітей у ЗЗСО статистично значущої різниці не спостерігається.

Усі перелічені ознаки обрали 39,6 % освітян деокупованих територій Чернігівської області, 35,2 % – Київської, 34,9 % – Херсонської, 34,4 % – Харківської, 30,3 % – Запорізької, 23,4 % – Миколаївської та 23,2 % – Сумської областей ($p \leq 0,05$). За типом населеного пункту та кількістю дітей у ЗЗСО статистично значуща різниця відсутня.

Реальна поточна картина значною мірою відрізняється від ідеалізованих уявлень про повноцінно функціонуючий ЗЗСО. Наразі в школах найбільше реалізовані ті вимоги до повноцінно функціонуючого ЗЗСО, які респонденти визначають як другорядні: постійне підвищення кваліфікації педагогічних працівників (63 %), наявність атмосфери співпраці, взаємопідтримки, довіри (50,9 %), налагодженість відкритої, прозорої комунікації між учасниками освітнього процесу (45,3 %), повна укомплектованість закладу кваліфікованими кадрами (45,2 %), враховані й дійсні норми інформаційної безпеки (36,4 %), достатня наповненість класів дітьми (35,9 %), наявність сучасних засобів навчання (30,2 %) та облаштованого укриття (23 %). Детально перелік ознак повноцінно функціонуючого ЗЗСО, які реалізовані в школах на теперішній час, представлено на рисунку нижче (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Ознаки повноцінно функціонуючого ЗЗСО, які реалізовані в школах на теперішній час

За ознакою «Наявність облаштованого укриття» на статистично значущому рівні ($p \leq 0,001$) спостерігаються такі відмінності за областями: Запорізька – 3,1 %, Київська – 54,9 %, Миколаївська – 2,1 %, Сумська – 39,5 %, Харківська – 3,2 %, Херсонська – 6,9 % та Чернігівська – 75 %. Наявні також статистично значущі ($p \leq 0,001$) відмінності за типом населеного пункту: село або селище – 22,3 %, місто з населенням менше 50 тис. осіб – 30,7 %, місто з населенням 50-250 тис. осіб – 15,9 %, велике місто (понад 250 тис. мешканців) або обласний центр – 11,5 %.

Кількість респондентів, які обрали варіант «Очна форма навчання», відрізняється за областями на статистично значущому рівні ($p \leq 0,001$): Чернігівська – 87,5 %, Київська – 62,8 %, Сумська – 35,5 %, Запорізька – 2 %, Харківська – 1,6 %, Херсонська – 0,9 %, у Миколаївській області ніхто не обрав цей варіант відповіді. Наявні також статистично значущі відмінності ($p \leq 0,001$) за типом населеного пункту: село або селище – 23,4 %, місто з населенням менше 50 тис. осіб – 28,8 %, місто з населенням 50-250 тис. осіб – 11 %, велике місто (понад 250 тис. мешканців) або обласний центр – 2,3 %. До того ж на статистично значущому рівні ($p \leq 0,05$) спостерігаються відмінності за кількістю дітей у ЗЗСО: від 30 до 200 учнів – 23,9 %, від 200 до 600 учнів – 22,7 %, понад 600 учнів – 17,2 %.

За ознакою «Наявність безпечного освітнього середовища» на статистично значущому рівні ($p \leq 0,001$) спостерігаються наступні відмінності за областями: Запорізька – 7,9 %, Київська – 34 %, Миколаївська – 10,6 %, Сумська – 24,7 %, Харківська – 12,8 %, Херсонська – 14,6 % та Чернігівська – 56,3 %.

Покривання фінансових витрат у повному обсязі й усі перелічені пункти однаково важливі для респондентів з різних областей, населених пунктів і закладів з різною кількістю учнів.

Також було з'ясовано, якою мірою ЗЗСО на деокупованих територіях повноцінно функціонують станом на сьогодні.

Середня оцінка повноцінного функціонування ЗЗСО на деокупованих територіях – 7,01 (за шкалою від 1 до 10, де 1 – «заклад не може функціонувати повноцінно», а 10 – «заклад повноцінно функціонує»), але більшої уваги потребує різниця між середніми оцінками повноцінного функціонування закладів залежно від областей (рис. 3.3) і типів населених пунктів, у яких розташований ЗЗСО (рис. 3.4).

Середня оцінка повноцінного функціонування ЗЗСО, розташованих у Запорізькій області, нижча, ніж в інших областях. Наявна різниця має високий рівень статистичної значущості (як порівняти з Київською, Сумською та Чернігівською областями – $p \leq 0,001$; як порівняти з Херсонською – $p \leq 0,05$). Також порівняно низькою є оцінка по Харківській області, статистично значущі відмінності ($p \leq 0,001$) спостерігаються з Київською, Сумською та Чернігівською областями. Вищою є оцінка стану приміщень ЗЗСО у Сумській (на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,001$)).

ПОВНОЦІННЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНСТРУМЕНТИ ДОСЯГНЕННЯ

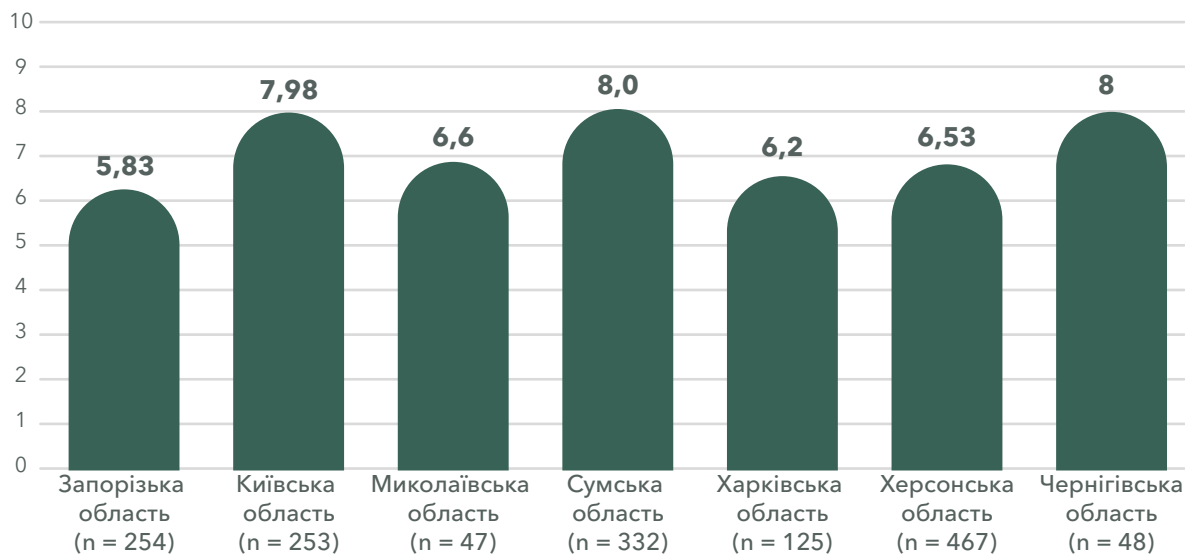

Рис. 3.3. Середня оцінка повноцінного функціонування ЗЗСО в регіональному розрізі

відмінність від Запорізької, Харківської та Херсонської областей), Київській (на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,001$) відмінність від Запорізької, Харківської та Херсонської областей та від Миколаївської на рівні значущості $p \leq 0,05$) та Чернігівській областях (на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,001$) відмінність від Запорізької та Харківської областей). Оцінка по Миколаївській області на статистично значущому рівні ($p \leq 0,05$) відрізняється від Київської та Сумської областей.

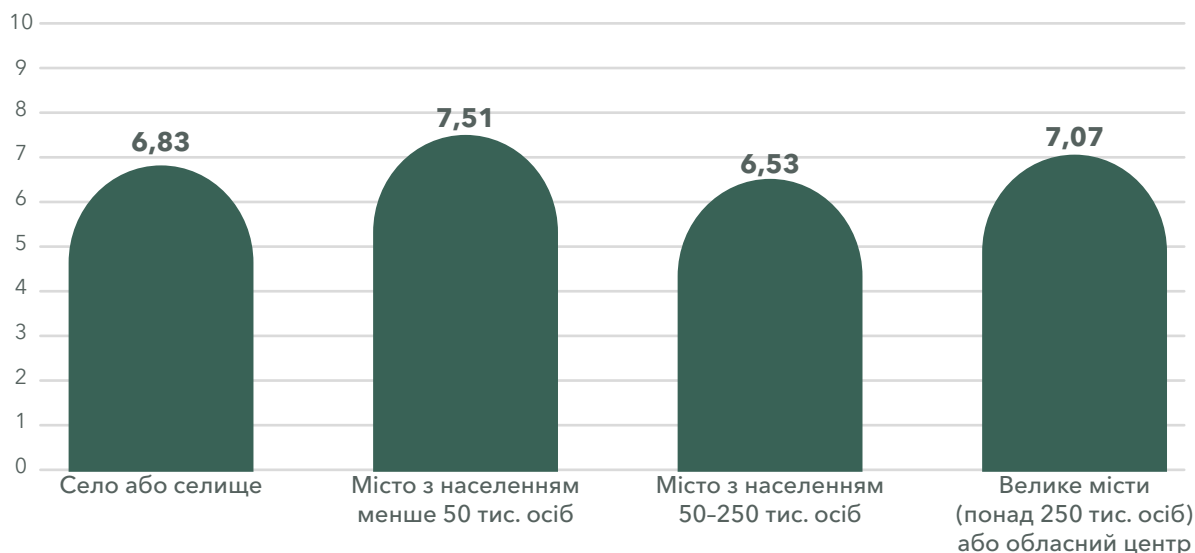

Рис. 3.4. Середня оцінка повноцінного функціонування ЗЗСО з огляду на типи населених пунктів

Середня оцінка повноцінного функціонування ЗЗСО, розташованих у містах з населенням менше 50 тисяч осіб, на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,001$) вища, ніж у закладах, розташованих у селі або селищі та в містах з населенням 50-250 тисяч осіб. Інших статистично значущих відмінностей не спостерігається.

Учасникам проведеної на третьому етапі дослідження виїзної експертної сесії, що включала фокус-групу, було запропоновано напрацювати спільне розуміння поняття «повноцінно функціонуючий ЗЗСО» та визначити його складові. До поняття **«повноцінно функціонуючий ЗЗСО»** було включено наступні елементи:

- учасники освітнього процесу навчаються і працюють офлайн, у своїх класах і за партами;
- стабільна і передбачувана безпекова ситуація;
- сучасне забезпечення освітніми засобами;
- сформована стратегія і дорожня карта відновлення та розвитку освітнього закладу;
- психологічний супровід учасників освітнього процесу, підтримка їхнього психічного стану і фізичного здоров'я;
- налагоджене харчування дітей;
- гідне фінансове забезпечення (своєчасна виплата заробітних плат, гідна заробітна плата, покриття фінансових потреб на відновлення будівель і матеріально-технічної бази);
- відновлена будівля школи й укриття;
- сформована українська (проукраїнська) екосистема в освітньому закладі й громаді;
- підвищення кваліфікації учителів за оновленими державними стандартами (знання української мови, історії України тощо);
- готовність адміністрації і освітян до консолідації та згуртування колективу й учнів з різним досвідом окупації;
- інформаційне забезпечення громадянської просвіти;
- готовність освітян до надання першої психологічної та першої домедичної допомоги;
- здійснення позашкільної і виховної роботи;
- налагоджена комунікація з батьками і реальне залучення батьків до ухвалення рішень;
- ефективна співпраця з батьками й громадою;
- виконання зобов'язань органами влади.

Частина пунктів з цього переліку ЗЗСО можуть реалізовувати самостійно й уже успішно це роблять. Інша частина має середній рівень досяжності. Є також і проблемні моменти, у вирішенні яких ЗЗСО потребують зовнішньої допомоги. Отже, наступним кроком роботи учасників експертної сесії, що включала фокус-групу, стало розподілення елементів повноцінного функціонування ЗЗСО за цими трьома категоріями та пошук альтернативних рішень проблемних питань.

До питань, які ЗЗСО можуть вирішити самостійно, увійшли: адміністрація; організація підвищення кваліфікації педагогів; формування

ПОВНОЦІННЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНСТРУМЕНТИ ДОСЯГНЕННЯ

плану роботи, стратегії і дорожньої карти розвитку ЗЗСО; налагодження співпраці з батьками й громадою; створення умов для інклюзії; організація позашкільної і виховної роботи; забезпечення психологічного супроводу й підтримки психічного здоров'я учасників освітнього процесу; організація навчання учителів із надання першої психологічної і першої домедичної допомоги; навчання тактичної медицини; сприяння згуртованості викладацького колективу й учнів; забезпечення матеріально-технічної бази закладу (наприклад, доступ до інтернету, зокрема через під'єднання до Starlink); впровадження єдиної освітньої платформи й електронної документації. Окрему увагу в цьому переліку привертає українізація громади і створення проукраїнської екосистеми. Розв'язання цих завдань передбачає залучення батьків до вивчення української мови й побутового спілкування нею, розмови з дітьми (діти – агенти українськості в сім'ї); передбачає створення і поширення якісного й цікавого україномовного контенту, власний приклад учителів, створення або існування внутрішнього нормативного документа, який регламентує повністю україномовне спілкування в школі, у тому числі на перервах; впровадження системи стягнень і доган учителям за недотримання норм спілкування державною мовою; контроль за відсутністю російської мови в освітньому просторі.

Наступні питання викликають у ЗЗСО **певні складнощі** у розв'язанні. Взаємодія з батьками передбачає двосторонні зусилля і є можливою, коли самі батьки готові до співпраці та вирішення спільних питань. У випадках, коли батьки не є залученими до освітніх питань або взагалі не виходять на зв'язок з представниками ЗЗСО, така взаємодія неможлива. Організація якісного психологічного супроводу для дітей, батьків та педагогів насамперед пов'язана, з наявністю кваліфікованих спеціалістів з надання психологічної допомоги й доступу до таких спеціалістів у ЗЗСО. До того ж складнощі із психологічним супроводом батьків і педагогів частково пов'язані з їхніми бажанням та готовністю отримувати фахову психологічну підтримку. Попри доступність різних видів навчань з надання першої домедичної допомоги і тренінгів з тактичної медицини, ЗЗСО не має можливості оцінити реальний рівень володіння цими навичками у своїх працівників, і фактична готовність надання такої допомоги може бути визначена лише практично. Також до питань цієї категорії увійшло придбання шкільного автобуса, на яке ЗЗСО потрібне додаткове фінансування.

До найбільш проблемних питань були напрацьовані варіанти рішень із зазначенням, кого саме можна долучити до надання допомоги. Від органів державної та місцевої влади освітяни очікують унормування робочого тижня педагогічних працівників (36 год) з відповідною оплатою, надання можливості залучення асистента дитини чи асистента вчителя без педагогічної освіти, підняття престижності професії вчителя, сприяння психологічній готовності до роботи й життєстійкості педагогів,

гарантування виплат заробітної плати вчителям. Передбачається залучення батьків до комунікації з місцевими органами влади задля виконання ними зобов'язань. Гострим проблемним питанням залишається безпекова ситуація, в її вирішенні ЗЗСО залежні від державних органів влади та фінансового забезпечення.

Під час виїзної експертної сесії, що включала фокус-групу, було детально розглянуто **кадрові питання** та напрацьовані варіанти вирішення у трьох напрямках: залучення нових спеціалістів, покращення умов роботи та підвищення кваліфікації працівників ЗЗСО. Питання браку кадрів для роботи в ЗЗСО було запропоновано вирішувати за допомогою створення бази педагогів з числа ВПО та залучення їх до роботи на місцях переселення, запрошення фахівців відповідного профілю без педагогічної освіти (наприклад, економіст, перекладач та ін., було зауважено, що такі фахівці потребуватимуть підвищення кваліфікації з педагогіки), активного задіяння студентів, які мають проходити педагогічну практику, до викладання та введення інтегрованих курсів. Для заохочення нових спеціалістів і підвищення мотивації освітян, що вже працюють, необхідно створити гідні умови роботи, додатковими перевагами стали б можливість ЗЗСО надавати житло працівникам, які цього потребують (наприклад, тим, хто втратив житло, або вчителям з числа ВПО), та впровадження певних пільг для освітян, особливо тих, які їхатимуть на деокуповані території. Учасники експертної сесії звернули увагу на необхідність більш індивідуального підходу до підвищення кваліфікації і запропонували задіяння адресної допомоги з підвищення кваліфікації та замовлення певних курсів для закладів відповідно до їхніх потреб.

Важливим аспектом і потенційною можливістю вирішення актуальних потреб закладу освіти може бути автономія, що представлена у чотирьох основних видах, а саме: організаційна, фінансова, академічна і кадрова. У рамках дослідження ми запропонували респондентам проаналізувати рівень впливу автономії на процес відновлення. Аналіз даних, отриманих за результатами дослідження, свідчить, що ЗЗСО на деокупованих територіях поки не мали змоги повною мірою скористатися можливостями автономії, передбаченими в рамках освітньої реформи «Нова українська школа», Законами України «Про освіту» №2145-VIII від 05.09.2017, «Про повну загальну середню освіту» № 463-IX від 16.01.2020.

Зауважимо, що серед завдань дослідження не стояло вивчення повноти розуміння респондентами поняття автономії ЗЗСО, і тому під час інтерпретації відповідей маємо враховувати, що на них вплинув також рівень обізнаності респондентів у цих питаннях.

Респонденти з більшості регіонів оцінюють рівень автономії своїх ЗЗСО як близький до середнього або трохи вищий за середній, окрім Чернігівської області, де оцінний рівень автономії є 4,83 бали за десятибальною шкалою. Найбільш високо рівень автономії свого ЗЗСО

**ПОВНОЦІННЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ:
ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНСТРУМЕНТИ ДОСЯГНЕННЯ**

оцінюють респонденти Київської (6,47) та Сумської (6,13) областей. Трохи нижчими є оцінки автономії шкіл Херсонської (5,89) і Запорізької (5,84) областей. На думку респондентів Харківського і Миколаївського регіонів, автономія в їхніх ЗЗСО є ближчою до середнього рівня (5,45 і 5,32 балів відповідно) (див. таблицю 3.1).

Таблиця 3.1

Середня оцінка рівня автономії ЗЗСО у регіональному розрізі

Місце знаходження ЗЗСО (область)	Середня оцінка
Київська	6,47
Сумська	6,13
Херсонська	5,89
Запорізька	5,84
Харківська	5,45
Миколаївська	5,32
Чернігівська	4,83

*за 10-бальною шкалою, де 1 – «немає жодної автономії», 10 – «повністю автономний»

Порівняння представлених даних методом однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA показує статистичну значущість описаних відмінностей ($p = ,000$). Множинне порівняння даних засвідчує, що середні оцінки рівня автономії ЗЗСО Київської області значно вищі, ніж Чернігівської ($p = ,000$), Харківської ($p = ,003$), Херсонської ($p = ,046$) областей. Середнє значення рівня автономії шкіл у Сумській області значно перевищує відповідні показники для Чернігівської ($p = ,011$).

В оцінюванні конкретних проявів автономії шкіл – фінансової, кадрової, організаційної, академічної – респонденти виявили значно менше оптимізму. Майже третині респондентів (28,8 %) було складно надати відповідь на запитання «У якій сфері ваша школа є найбільш автономною?». Серед тих, хто зміг визначитися з відповіддю, лише кожен десятий (10,6 %) респондент визнає, що його / її ЗЗСО має доступ до усіх можливих видів автономії або користується ними. Найгіршим є стан справ у сфері *фінансової автономії*. Так, лише 5,6 % опитаних вважають, що їхній ЗЗСО є автономним у фінансовому сенсі. У регіональному розрізі оцінки фінансової автономії мають виражений «столичний» перекис: серед мешканців Київської області частка тих, хто вважає свій ЗЗСО фінансово автономним, сягає 13,4 % – що теж небагато, проте понад удвічі більше, ніж у середньому по вибірці, і значно більше, ніж у Харківській і Чернігівській областях, де жоден респондент не вважає свій заклад фінансово автономним.

Таблиця 3.2

Розподіл відповідей респондентів на питання «У якій сфері ваша школа є найбільш автономною?» за видами автономії у регіональному розрізі

	Вибірка в цілому	Запорізька	Київська	Миколаївська	Сумська	Харківська	Херсонська	Чернігівська
Організаційна автономія	42,1	47,6	37,9	59,6	33,7	45,6	44,1	45,8
Академічна автономія	34,1	27,3	26,8	38,3	37,8	41,6	40,4	34,1
Фінансова автономія	5,6	13,4	3	6	4,3	0	4,3	0
Кадрова автономія	49,2	47,6	51,8	63,8	31,6	63,2	55,5	54,2

Дещо вищими є оцінки рівня *академічної автономії*. Близько третини опитаних (34,1 %) зазначили, що цей вид автономії в їхніх ЗЗСО реалізується найліпшим чином. Причому для мешканців Миколаївської і Харківської областей цей показник є суттєво більшим (40,4 % і 41,6 % відповідно), а для Київської і Сумської, навпаки, меншим (27,3 % і 26,8 % відповідно). Припускаємо, що це може свідчити про вищий рівень обізнаності освітян цих областей щодо автономії, а отже, про реалістичнішу, засновану на досвіді впровадження автономії, оцінку цієї свободи.

Значно кращою, за оцінками респондентів, є ситуація з *організаційною автономією*: 42,1 % респондентів за вибіркою в цілому вважають, що така автономія в їхньому ЗЗСО реалізується. Водночас тут теж спостерігається регіональна неоднорідність. Як не дивно, найменша частка респондентів, що вбачають у своєму ЗЗСО наявність організаційної автономії, зафіксована саме в тих областях, де загальні оцінки автономності шкіл є найвищими, – в Київській та Сумській (див. таблицю 3.2).

Найбільш доступним видом автономії для ЗЗСО є *кадрова* – її наявність зазначила майже половина (49,2 %) респондентів. Серед мешканців Миколаївської та Харківської областей частка тих, хто вважає свій ЗЗСО автономним у кадровій політиці, є істотно вищою – 63,8 % та 63,2 % відповідно. Респонденти Сумської області виявилися значно стриманішими в оцінюванні кадрової автономії – лише 31,6 % з них готові визнати, що така автономія в їхній школі є.

ПОВНОЦІННЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНСТРУМЕНТИ ДОСЯГНЕННЯ

Значній кількості респондентів (42,5 %) складно дати чітку відповідь на питання «Як впливає рівень автономії ЗЗСО на швидкість відновлення закладу після деокупації?». Близько третини (29 %) вважають, що автономніші заклади мають змогу відновитися швидше, бо ключові рішення вони можуть ухвалювати з урахуванням своїх потреб і можливостей. Кожен п'ятий респондент (21,2 %) схильється до думки, що автономія жодним чином не впливає на швидкість відновлення закладу після деокупації. Погоджуються з тим, що автономія лише заважає відновленню через відсутність належної підтримки з боку держави, 7,4 % респондентів. При цьому серед мешканців Миколаївської, Харківської та Чернігівської областей частка таких відповідей (12-13 %) є вдвічі або втричі вищою, ніж у Сумській (5,7 %), Запорізькій (5,9 %) та Київській (4,3 %).

Отже, можна побачити, що практики автономного управління ЗЗСО на деокупованих територіях упроваджуються далеко не повною мірою. Найгіршою є ситуація із фінансовою автономією.

«*Більша автономія – це, мабуть, якщо буде дозволено виводити вчителів на роботу. І тоді ми б могли відновлювати навчальний процес швидко. Або запрошувати вчителів. Ну знову ж, якби я запрошував вчителів, то я мав би цим вчителям або студентам щось гарантувати. Зарплату якусь, а я не можу цього гарантувати, бо в мене немає коштів.*

(Респондент 2)

Значення автономії та переваги, які вона може дати ЗЗСО з точки зору найкращого розв'язання нагальних проблем і задоволення актуальних потреб, респонденти усвідомлюють частково. Існує помітна різниця між мешканцями різних регіонів у сприйманні автономії, і ця різниця може обумовлюватися, зокрема, стійкістю патерналістських настанов або іншими соціокультурними особливостями.

На третьому етапі дослідження під час проведення виїзної експертної сесії, що включала фокус-групу, були розкриті змістовні характеристики ставлення до автономії ЗЗСО, виявлено низку бар'єрів, у тому числі соціально-психологічного характеру, які ускладнюють сприйняття її переваг.

За результатами застосування методу групової роботи «Ярмарок ідей», спрямованої на визначення можливостей та ризиків автономії ЗЗСО, з'ясовано, що кількість і вага побоювань щодо автономії у представників ЗЗСО з деокупованих територій поки істотно перевищує можливі позитивні здобутки від неї (див. таблицю 3.3).

Переваги й ризики автономії

Переваги автономії для ЗЗСО	Ризики автономії для ЗЗСО	Бар'єри на шляху до автономії ЗЗСО
<ul style="list-style-type: none"> • самостійне визначення пріоритетів ЗЗСО; • швидке вирішення питань; • адекватний розподіл коштів на першочергові потреби; • адаптивність і гнучкість в ухваленні рішень; • можливість швидкого перерозподілу ресурсів; • вибір оптимальних форм, засобів і методів для організації освітнього процесу; • можливість обирати бухгалтера. 	<ul style="list-style-type: none"> • нерішучий директор може не впоратися з процесом, пов'язаним з автономією ЗЗСО; • брак коштів; • директор і адміністрація школи перетворюються на менеджерів і не займатимуться освітньою діяльністю; • для невеликих шкіл автономія означає непідйомні фінансові витрати; • імовірність блокування грантового фінансування з боку співзасновників. 	<ul style="list-style-type: none"> • необхідність проведення тендерів; • законодавчі обмеження і правовий нігілізм адміністрації; • протиріччя між реальним станом речей і вимогами законодавства; • брак педагогів та інших фахівців, необхідних для функціонування школи (наприклад, бухгалтерів); • низька обізнаність освітян і адміністрації школи про автономію, її можливості і недоліки; • небажання керівників ЗЗСО брати на себе відповідальність; • недостатня кількість коштів для повноцінного функціонування, особливо на деокупованих територіях, де є гостра необхідність відновлення (відбудови) матеріально-технічної бази; • виснажений стан деокупованих територій; • індивідуальне навчання не закладене в субвенцію, тому учні, які на індивідуальному навчанні (а на деокупованих територіях таких чимало), не приносять фінансового прибутку школі.

ПОВНОЦІННЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНСТРУМЕНТИ ДОСЯГНЕННЯ

Як можна побачити з таблиці, вагома частина побоювань щодо автономії ЗЗСО стосується фінансування. Учасники дослідження висловлюють занепокоєння щодо спроможності ЗЗСО самостійно покривати належні обсяги витрат. Утім, якщо зняти фінансові страхи (наприклад, шляхом проведення інформаційних заходів щодо механізмів реалізації фінансової автономії), перспективу здобуття школою автономного статусу респонденти сприймають цілком позитивно.

Водночас, відповідаючи на питання «Що, на вашу думку, найбільше обмежує автономію вашого закладу освіти?», лише кожен п'ятий респондент (21,6 %) відзначив фінансовий чинник. Близько половини респондентів (49,9 %) вбачають основним обмеженням автономії умови воєнного стану. Також важливим чинником є недосконала державна політика в галузі освіти (25 %) та зарегульованість освіти, успадкована від радянських часів (20,7%) (детальніше див. рисунок нижче).

Рис. 3.5. Що, на вашу думку, найбільше обмежує автономію вашого закладу освіти?

Тож, як бачимо, можливості різних видів автономії ЗЗСО не тільки не рівномірно використовуються в різних областях, а й вочевидь недостатньо усвідомлюються освітянами. У зв'язку з цим для органів управління освітою як на рівні області, так і на рівні держави важливою є активізація просвітницької кампанії і серед керівників закладів освіти, і серед освітян щодо можливостей та ризиків автономії, а також вірогідних шляхів уникнення цих ризиків.

Одним з гострих питань відновлення повноцінно функціонуючого ЗЗСО є **виплата заробітних плат освітянам**, що в деяких регіонах не здійснюється вже майже рік. Для вирішення цього питання освітянам украй важливою є можливість отримання юридичної консультації і підтримки від фахівців, що спеціалізуються на питаннях освіти, налагодження взаємозв'язків з органами місцевої влади й державним казначейством. Поза зоною відповідальності освітян, проте вкрай важливим, є дотримання законів інституціями всіх рівнів, у тому числі органами місцевої і державної влади.

У ході роботи експертної сесії, що включала фокус-групу, на основі свого досвіду учасники напрацювали такі **механізми залучення коштів для відновлення школи й матеріально-технічної бази**: залучення можливостей благодійних організацій, фондів, донорів; залучення волонтерів як серед батьків, так і загалом серед мешканців громади, а також волонтерів інших громад і навіть країн; створення благодійного фонду школи; створення в ЗЗСО певної форми виробництва з метою подальшого продажу товару чи продукту. Для розширення можливостей додаткового фінансового стимулювання вчителів можливо використовувати переваги участі в міжнародних проєктах; розширення автономії ЗЗСО, у тому числі фінансової. Важливим є внесення пропозицій щодо зміни системи оплати на рівні держави: оплата має залежати не від кількості учнів, а від годин, відпрацьованих педагогом.

Значно більше, ніж питання автономії, респондентів дослідження хвилює можливість отримання допомоги від держави, місцевої влади, іноземних партнерів, батьківської спільноти.

Як можна побачити з таблиці 3.4, респонденти схильні вважати, що їхні ЗЗСО отримують підтримку на середньому рівні. Найбільшою ця підтримка є від держави й батьків, найменшою – від громадських організацій та іноземних фондів. Досвід відносин зі стейкхолдерами освіти є відмінним у респондентів, які мешкають у різних регіонах. Усі наведені нижче регіональні відмінності у сприйманому рівні підтримки ЗЗСО з боку її основних стейкхолдерів (державної та місцевої влади, громад, сектору НГО, батьківської спільноти) є статистично значущими ($p = ,000$ за результатами дисперсійного аналізу ANOVA). Так, респонденти Запорізької та Харківської областей зазначають помітно меншу підтримку ЗЗСО з боку громад, як порівняти з іншими регіонами, особливо Київською і Сумською областями, де рівень сприйманої підтримки громад є вищим за середній. Опитані з Миколаївської області відчувають брак підтримки місцевої влади (3,4 бали за десятибальною шкалою). Респонденти Київської та Сумської областей відзначають, що рівень підтримки з боку всіх стейкхолдерів освіти є вищим, аніж в середньому по вибірці. Варто зазначити, що респонденти саме цих регіонів оцінюють рівень автономії ЗЗСО значно вище, ніж мешканці інших областей. Це спостереження відкриває простір для подальших досліджень впливу стійких і надійних зв'язків ЗЗСО з ключовими стейкхолдерами та його відкритості до розвитку автономії.

**Середні оцінки міри підтримки ЗЗСО з боку різних суб'єктів
у налагодженні освітнього процесу після деокупації, у регіональному розрізі**

Суб'єкти надання підтримки	Вибірка в цілому	Запорізька	Київська	Миколаївська	Сумська	Харківська	Херсонська	Чернігівська
Українська держава	5,57	5,30	5,53	4,79	6,11	5,02	5,60	5,21
Місцева влада	5,10	4,93	5,43	3,40	6,17	4,08	4,69	4,94
Громада, місцеві жителі	4,91	3,77	5,77	4,13	5,70	3,78	3,96	4,27
Громадські організації, фонди, іноземні організації	4,61	4,51	4,98	3,96	5,66	4,49	4,89	4,19
Батьки	5,30	4,93	5,35	4,74	5,90	4,81	5,30	4,63

* За десятибальною шкалою, де 1 – «немає ніякої підтримки», 10 – «підтримка відчувається дуже сильно»

З метою максимального залучення батьківської спільноти до діяльності й відновлення освітнього процесу в ЗЗСО важливим є налагодження прямої і швидкої комунікації з батьками через батьківські чати й неформальні контакти. Важливою є не тільки комунікація, а й перетворення батьків з критиків чи байдужих на членів команди. По-перше, важливо не зводити участь батьків лише до фінансової підтримки закладу. Для цього учасники виїзної експертної сесії, що включала фокус-групу, запропонували запровадити навчання молодих батьків у школі «Сімейне виховання», організувати неформальні зустрічі й інші цікаві форми роботи з батьками, щоб обмінятися думками, досвідом, інтересами. Ефективним є залучення батьків до роботи закладу, до проведення уроків кілька разів на рік, також опитування батьків щодо проблемних питань, які їх хвилюють і які вони могли б допомогти вирішити.

Учасники групи на основі власного досвіду пропонують розглядати батьків як найперших учителів на деокупованих територіях і особливо там, де бракує педагогів. Батьки є експертами з профорієнтації, можуть провести заняття за своїм фахом чи захопленням (сорткування сміття, фермерство, лікарська справа, ІТ-технології, психологія, живопис тощо). Для ефективної комунікації з батьками важливо регулярно виносити на загальне обговорення складні питання із життя школи, а також вивчати потреби батьків. Це сприятиме розвитку в батьків почуття власності щодо ЗЗСО й підвищуватиме їхню залученість до відновлення освітнього процесу і відповідальність в ухваленні рішень, а також за допомогою неформальної комунікації і без залучення коштів сприятиме перетворенню батьків-активістів на батьків-помагаторів.

4.

ВИКЛИКИ Й ДОСВІД РОБОТИ З НИМИ

НА ШЛЯХУ ДО ПОНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЗСО ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ

4.1. Створення безпечного освітнього середовища: фізична, психологічна, інформаційна безпека

В умовах воєнного стану питання безпеки – фізичної, психологічної, інформаційної – є ключовим у функціонуванні системи освіти й забезпечення освітнього процесу. Для мешканців деокупованих територій ця проблема є особливо гострою з огляду на важкий досвід періоду окупації, під час якого представники педагогічної спільноти перебували під загрозою тиску, переслідувань, тортур, фізичного знищення. Понад 86 % респондентів зазначили, що найважчим під час окупації для них було відчуття небезпеки й тривоги за своє життя і життя близьких, учнів.

Таблиця 4.1.

Частка респондентів, які на питання «Що для Вас було найважчим під час окупації?» обрали відповідь «Відчуття небезпеки й тривоги за своє життя і життя близьких, учнів»

Місцезнаходження ЗЗСО (область)	Кількість відповідей (%)
У цілому по вибірці	86,1
Запорізька	82,7
Київська	85,4
Миколаївська	87,2
Сумська	91,6
Харківська	76,0
Херсонська	86,9
Чернігівська	97,9

ВИКЛИКИ Й ДОСВІД РОБОТИ З НИМИ НА ШЛЯХУ ДО ПОНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЗСО ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ

Серед респондентів Чернігівської області частка тих, хто назвав відчуття небезпеки найважчою частиною досвіду окупації, була помітно більшою, ніж у цілому по вибірці, – 97,9 %, а серед мешканців Харківщини, навпаки, найменшою – 76 % (див. таблицю 4.1).

Після звільнення для деокупованих територій актуалізувалися нові виклики і загрози, зокрема ракетні й артилерійські обстріли. Переважна більшість респондентів дослідження сприймає завдання гарантування безпеки учасників освітнього процесу як основу для нормального функціонування і розвитку освіти. Близько половини опитаних (51 %) вважають бойові дії, обстріли або інші суттєві порушення вимог безпеки найбільшою перешкодою на шляху до поновлення повноцінного функціонування ЗЗСО після деокупації. Ще 45 % такою загрозою назвали відсутність чи неготовність укриття. На запитання *«Які чинники із запропонованих для вас більшою мірою розкривають поняття “повноцінно функціонуючий заклад загальної середньої освіти”?»* майже 57 % респондентів вказали відповіддю відсутність загроз воєнного характеру. Близько чверті опитаних (23,9 %) істотною ознакою повноцінно функціонуючого ЗЗСО вважають наявність безпечного освітнього середовища і ще 22,6 % – наявність облаштованого укриття.

Серед потреб, які є найбільш гострими для ЗЗСО, лідерство знову ж таки тримають потреби в безпеці. Потребу у створенні чи облаштуванні укриттів для забезпечення учасників освітнього процесу під час активних бойових дій та/чи ракетних обстрілів відзначила як нагальну половина опитаних – 50,3 %.

Гостра актуальність потреби безпеки для ЗЗСО на деокупованих територіях нашоухується на обмежені можливості шкіл у вирішенні цього питання. Так, серед кроків, зроблених ЗЗСО для поновлення освітнього процесу, лише 28,2 % респондентів зазначили облаштування укриття. На відкрите запитання *«Якби у вас були необмежені ресурси й можливості, які три проблеми ви хотіли б вирішити у своєму закладі в найближчій перспективі?»* третина респондентів (32,5 %) вказала на необхідність більш дієвого забезпечення учасників освітнього процесу шляхом облаштування укриттів, уживання заходів інформаційної, психологічної безпеки тощо.

Учасники третього етапу дослідження (виїзної експертної сесії, що включала фокус-групу) як один зі шляхів вирішення проблем, пов'язаних з облаштуванням укриттів в ЗЗСО, обговорювали співпрацю з органами місцевого самоврядування (засновниками), військовою адміністрацією, у тому числі щодо фінансування відповідних робіт. Іншими джерелами надходження коштів можуть бути донорські й грантові фінансування або благодійні внески. Можливий спосіб забезпечити учасників освітнього процесу – створення мобільних укриттів.

Під час групової роботи учасники дослідження напрацювали шляхи забезпечення учасників освітнього процесу також за іншими безпековими напрямками:

- Створення психологічно безпечного освітнього середовища потребує, зокрема, забезпечення усіх ЗЗСО штатною одиницею психолога. Особливу увагу слід приділити малокомплектним та сільським школам, де шкільний психолог часто є єдиним доступним для громади фахівцем з ментального здоров'я і психологічного благополуччя. Також учасники обговорювали важливість проведення для співробітників психологічної служби та педагогічних працівників навчання з надання першої психологічної допомоги. Було запропоновано залучати громадські організації до роботи з учнями й вчителями у сфері підтримки психічного здоров'я, проводити тренінги (заняття) з психологічного розвантаження для учнів, педагогів, батьків, створити достатньо ігрових, розважальних та релаксаційних можливостей для забезпечення психологічного розвантаження учасників освітнього процесу.
- Попередження булінгу й мобінгу, у тому числі щодо осіб з різним досвідом проживання окупації. З цією метою учасники розглядали можливість вживання в ЗЗСО заходів, спрямованих на своєчасне виявлення ознак деструктивних форм поведінки. Це може бути проведення діагностики, інтерактивних тематичних занять з психологом або класними керівниками й учнями, які можуть бути потенційними жертвами та тими, хто ініціює булінг. Дієвим способом попередження булінгу учасники дослідження вважають різноманітні заходи для згуртованості й солідарності членів учнівських колективів, психологічні або психоедукаційні години, реалізацію тематичних проєктів.
- Гарантування інформаційної безпеки є необхідним з огляду на характер російсько-української війни, вагомою частиною якої є війна в інформаційному просторі, націлена на дезорієнтацію та деморалізацію супротивника. Для нейтралізації загроз інформаційного характеру учасники запропонували посилити захищеність інформаційних систем ЗЗСО (налаштування доступу до акаунтів, імейлів, інших авторизованих інтернет-ресурсів), забезпечувати фільтрацію інформації з відкритих джерел, до якої мають доступ учасники освітнього процесу, налагодження на постійній основі співпраці з кіберполіцією.

Наведені вище результати дослідження значною мірою узгоджуються з розробленими Державною службою якості освіти рекомендаціями «Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки»⁷. Тож ми підсумували спільні напрацювання і виділили **наступні кроки**

7 Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки. Державна служба якості освіти України. URL: <https://sqe.gov.ua/bezpechne-osvitnie-seredovishhe-novi-vim>

для створення безпечного освітнього середовища:

- розроблення і запровадження в ЗЗСО чітких процедур реагування на поведінку учасників освітнього процесу в надзвичайних ситуаціях;
- інформування (інструктаж) учасників освітнього процесу щодо протоколів безпеки;
- застосування заходів мінної безпеки із залученням працівників ДСНС, інформування учасників освітнього процесу про правила мінної безпеки;
- навчання членів педагогічного колективу основам надання першої домедичної допомоги;
- навчання педагогічних працівників основам емоційної саморегуляції, особистої стійкості;
- розвиток партнерства з батьками;
- перегляд антибулінгової політики відповідно до умов воєнного часу з урахуванням різного досвіду проживання війни;
- забезпечення адаптаційних заходів на початку навчального року;
- забезпечення гнучкості ЗЗСО з урахуванням перспективи термінових вимушених змін у способах організації освітнього процесу.

Одним з аспектів створення безпечного освітнього середовища й унормування різності досвідів під час окупації учасники виїзної експертної сесії, що включала фокус-групу, назвали цілеспрямовану й «жорстку» українізацію освітнього простору і вплив на зміну сімейних цінностей через школу. Освітняни, особливо зі східно-південних областей, визнають, що далеко не завжди було забезпечено повністю україномовне середовище навіть на території школи. Учні часто переходили на російську мову на перервах, слухали російську музику, використовували її на виховних заходах тощо. Водночас учасники запропонували цілком логічний поетапний процес українізації освітнього середовища (див. нижче), і це, на нашу думку, може демонструвати розуміння, що «жорстка» українізація здатна викликати опір й ускладнювати процес.

Ґрунтуючись на власному досвіді, учасники експертної сесії серед ефективних засобів українізації освітнього простору виділяють **три ключові напрями:**

1. *Забезпечення україномовного спілкування в позаурочний час, що охоплює проведення виховних заходів українською мовою. Обов'язкове використання української мови має стати загальноприйнятим і спільно затвердженим самими учасниками освітнього закладу як пункт правил життя школи й класу, і цей пункт обговорюють і ухвалюють разом. Важливим є приклад педагога й авторитетного дорослого. Через шкільне середовище поступова*

українізація сім'ї: діти вчать батьків.

2. Створення додаткового україномовного контенту:
 2. 1. проведення спільних заходів з батьками (наприклад, брейн-рингів) з вивчення української, що дозволить залучити батьків і поглибити їхній рівень знання мови;
 2. 2. учні створюють україномовний контент, і за це їх можна стимулювати оцінками;
 2. 3. відділ освіти громади може створити студію запису за гроші спонсорів, щоб записувати уроки і виділяти премії вчителям;
 2. 4. вивчення звичаїв і традицій українського народу через ігри, обряди, страви тощо;
 2. 5. інформування вчителів щодо бази з україномовним контентом для уроків;
 2. 6. написання статті до вікіпедії про свій регіон;
 2. 7. створення ігор.
3. *Плекання любові й поваги до всього українського*: використання сучасної української музики на перервах, дискотеках, в укриттях; проведення екскурсій по Україні, у різні громади, зустрічей з видатними земляками, українцями, навіть онлайн; організування зустрічей з відомими сучасними письменниками; проживання в сім'ях за принципом «Схід і Захід разом»; створення буктрейлерів до книжок українською мовою; пошук цікавинок про українську мову, розширення сфер її використання і в позашкільний, і позаурочний час, заміна звичайних слів; участь у проєкті «Єдині» – курсі української мови для батьків громади; демонстрація, що в Україні є своя історія і культура (інтегрування у зміст усіх предметів); проведення акції «Слово дня» – діти вгадують значення; створення учнями контенту про Україну (культура, історія, наука тощо) в різних формах для його розповсюдження серед інших.

4.2. Взаємодія та відновлення довіри

Різний досвід під час окупації та після неї – комплексне й багатошарове питання, яке потребує детального розгляду та виваженої роботи задля будівництва спільного майбутнього. Різність досвіду починається з регіону, в якому розташований ЗЗСО, оскільки від цього безпосередньо залежить тривалість окупації і безпекова ситуація після неї.

Важливо розуміти, що досвід безпосередніх учасників освітнього процесу окремих закладів також може бути різним. Тому гостро постає питання відновлення довіри між усіма учасниками освітнього процесу (місцеві управління освіти, адміністрація ЗЗСО, вчителі, діти й батьки), оскільки їхній

ВИКЛИКИ Й ДОСВІД РОБОТИ З НИМИ НА ШЛЯХУ ДО ПОНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЗСО ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ

досвід є також різним: частина учасників освітнього процесу залишалась на окупованій території, частина виїхала на неокуповані території, а частина – за межі країни. Хтось розпочав навчання / роботу за російською програмою (як учителі, так і учні), а хтось продовжував отримувати / надавати освітні послуги за українською програмою. Всі ці варіанти передбачали певну адаптацію до наявних життєвих умов і впливали на учасників освітнього процесу. Поєднання цих набутих досвідів після деокупації та під час відновлення освітнього процесу – складне й чутливе питання.

Усвідомлення освітянами наявної різниці досвіду підтверджується дискусією, яка відбулась під час експертної сесії, що включала фокус-групу.

Наведена дискусія показує, що, попри усвідомлення всього різноманіття можливих складнощів взаємодії між учасниками освітнього процесу, питання відновлення довіри залишається відкритим.

« Школу відновила окупаційна влада, там працюють вчителі та навчаються діти. Як з ними бути? Колеги кажуть, що вони там не приймають участі у російській пропаганді, але ж це неправда. З батьків хтось залишився, хтось виїхав за кордон. Виникає питання стосунків, довіри між усіма учасниками освітнього процесу. »

(Респондент 1, ЗЗСО досі знаходиться на окупованій території)

« Це вже будуть суперечки та війна між дітьми та їх ставленням до вчителів. Питання різності. »

(Респондент 4)

Кількісні дані дослідження репрезентують ставлення освітян до колег, які пішли на співпрацю з окупаційною владою.

На запитання «Деякі мешканці окупованих територій, у тому числі освітяни, ухвалили рішення співпрацювати з окупаційною владою. Які наслідки, на вашу думку, таке їхнє рішення мало для освіти у вашій громаді?» понад третині (36,1 %) освітян було складно відповісти. Однак у деяких областях частка тих, хто не має чіткої позиції, є значно меншою: у Запорізькій – 8,9 %, Харківській – 8,3 %, Чернігівській – 3,9 % і Миколаївській – 3,3 %. Майже кожен п'ятий респондент (19,6 %) вважає, що випадки колаборантства актуалізували проблему підбору нових педагогічних працівників з урахуванням оновлених критеріїв відбору кадрів. При цьому найчастіше про це вказують респонденти Херсонської (48,8 %), Запорізької (34,8 %) та Харківської (8,9 %) областей.

Частина респондентів (14,4 %) зазначає, що в їхніх закладах не було випадків колаборантства: у Миколаївській (26,1 %), у Київській (23,7 %), Сумській (22,1 %), Чернігівській (20,8 %) областях.

11,1 % респондентів зазначають, що випадки колаборантства зумовили зниження довіри в громаді. 8,2 % вказують на репутаційні втрати закладу та втрату контингенту учнів (3,2%). Частина респондентів (3,4 %) вважає, що цей вибір не мав жодного значення, всі рішення ухвалювала окупаційна влада. При цьому хоч і невелика, та все ж певна кількість респондентів відзначає, що це можна вважати своєрідною перевіркою на відповідність цінностям і що наслідки колаборантства матимуть вплив лише на тих осіб, які пішли на співпрацю з окупаційною владою. А їхня громада, колектив і загалом суспільство у такий спосіб «самоочиститься».

На питання про справедливе покарання для тих, хто був залучений до колаборантської діяльності під час окупації, велика кількість освітян (45 %) вважає доцільним розбиратися в кожному окремому випадку згідно із законодавством України. 17,5 % респондентів вважають справедливим тюремне ув'язнення; 13,1 % – пожиттєве позбавлення права на здійснення професійної діяльності; «важко відповісти» було 11,6 % опитаних. Також до речним позбавлення права на здійснення професійної діяльності строком на 10–15 років (4,9 %), пожиттєве позбавлення права обиратися до органів державної влади або місцевого самоврядування підтримало 3 % опитаних; 2,6 % респондентів вважають, що люди на місцях самі мають визначати міру провини та спосіб покарання колаборантів відповідно до завданої ними шкоди. А ці варіанти відповіді не було включено до запропонованих, однак до 0,5 – 1 % респондентів відзначили їх як справедливі, на їхню думку, покарання: депортація в росію з конфіскацією майна, позбавлення стажу, позбавлення права обиратися до органів державної влади або місцевого самоврядування строком на 10–15 років та навіть розстріл. Проте маємо враховувати можливий високий рівень соціального напруження і непорозумінь у громадах через різність досвіду під час окупації.

Що стосується освітян, які співпрацювали з окупаційною владою чи були помічені в колаборантській діяльності, та їхнього права на викладання в українських школах, то більшість респондентів (68,9 %) вважає, що ті мають бути пожиттєво позбавлені права викладати в українських школах. І хоча в різних областях такий варіант рішення домінує, проте є і статистично значуща відмінність. Так, у Херсонській області освітян, які підтримали такий варіант вирішення, – 84,1 %, у Запорізькій – 82,3 %, Миколаївській – 72,3 %, Харківській – 65 %, Київській – 57 %, Чернігівській – 51,1 %, Сумській – 49,5 %. Водночас 13,1 % опитаних зауважує, що такі освітяни після проходження відповідних курсів підвищення кваліфікації, співбесід, психологічних експертиз тощо можуть повернутися до освітньої діяльності, але не раніше, ніж через 3 роки після деокупації території. Ще 8,7 % респондентів зазначає, що в них не було вибору, треба було якось виживати, тому такі освітяни цілком можуть продовжити педагогічну діяльність в українських школах. При цьому лише 1,4 % респондентів відзначають, що в країні кадровий голод на педагогів, тому адміністрація шкіл буде змушена залучати цих осіб до освітньої діяльності.

ВИКЛИКИ Й ДОСВІД РОБОТИ З НИМИ НА ШЛЯХУ ДО ПОНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЗСО ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ

Так чи інакше для попередження виникнення на цій основі серйозних конфліктів у колективі й громаді вкрай важливою є чітко й прозоро побудована кадрова політика щодо освітян, які співпрацювали з окупаційною владою. Учасники фокус-груп означили як необхідний крок обов'язкову фільтрацію, проходження процедури відбору й перевірки за єдиним державним стандартом. Освітняни, які за рішенням суду будуть визнані такими, що співпрацювали з окупаційною владою, не мають права продовжувати педагогічну діяльність в українських закладах освіти. Проте залишається відкритим питання, як налагодити чи попередити конфлікти всередині колективу, а також між учнями й педагогами, якщо судового рішення ще немає, але педагог був на окупованій території і підозрюється у співпраці з окупаційною владою.

Одним з факторів впливу на рішення освітян стала позиція керівників громади й органів управління освітою під час окупації. Опинившись в умовах невизначеності й тиску, освітяни змушені були робити свій вибір та йти на ризик, який мав свою ціну.

«*Пройшли такі збори, представники нової адміністрації приїхали до нас, зібрали всіх – вчителів, працівників, і сказали, що з 1 вересня ми переходимо на російські підручники, на їх програми... Багато, практично весь колектив, погодились так працювати... Я думаю, що це пов'язано з тим, що в нас не було ніякої підтримки і комунікації ні з відділу освіти, ні з департаменту освіти.*»

(Респондент 2)

«*У перший же день були зібрані списки всього педагогічного колективу з адресами і телефонами. На мою думку, ці списки були зібрані під приводом того, щоб надавати допомогу, яка потім не надавалася. Але зібрані були з іншою метою. Як потім виявилось, щоб мати потім тиск на педагогів. Це було зроблено, попри те, що багато педагогів не хотіло, заперечувало надавати про себе таку інформацію.*»

(Респондент 3)

Стійке дотримання своїх патріотичних поглядів і відмова від співпраці з окупаційною владою для освітян, які залишились на окупованих територіях, були пов'язані з великим ризиком і загрозою здоров'ю та життю.

«*Директорку затримали... забрали і тримали її в такій самій катівні.*»

(Респондент 1)

« Дуже багато вчителів були “запрошені”, це так, в лапках до... У нас було таке місце, катівня, скажімо так... Для когось це завершувалося просто співбесідою. Деякі вчителі, особливо фізкультури, захисту України не повернулися і до цих пір. »

(Респондент 3)

« ...ми 6-8 квітня закінчили свій навчальний рік, то 8 квітня вже в заклад освіти прийшли представники окупаційної влади. Новий начальник управління освіти почала там пропонувати співпрацю. З мого боку була відмова, але це не врятувало від того, що сталося далі. Через декілька днів вони привели нову директорку, прийшли з супроводжувачами, не у військовій формі, але статурні люди. Ну і позабирали в нас все, що можна було забрати, документи, техніку, ключі від кабінетів. Виставили просто зі школи, сказали, що все, давайте, ви тут не працюєте і немає чого тут вам робити. Ну а потім вже був і полон, і один, і другий, теж така історія. »

(Респондент 17)

Батьки учнів, які залишалися з родинами на окупованих територіях, також змушені були зробити вибір – віддавати чи ні свою дитину в школу, яка перейшла на роботу за російськими стандартами. Були ухвалені різні рішення, які відчутно вплинули на взаємодію між усіма учасниками освітнього процесу після деокупації та на довіру між ними. Проблемними моментами є:

- ставлення батьків, які погодились на навчання дітей за російськими стандартами, до вчителів, які виїжджали під час окупації, а після неї повернулись і відновили освітній процес за українською програмою;
- сприйняття одне одного батьками, які обрали різні, протилежні шляхи, а після деокупації змушені взаємодіяти, оскільки діти навчаються в одному закладі освіти;
- вплив цих взаємодій та пропаганди, яка проводилась окупантами, на самих дітей, на їхнє ставлення до вчителів та інших учнів, чий досвід був відмінним.

« І видавалися свідоцтва російського зразка, їздили на курси вчителі, і збиралися діти, батьки, які підтримували владу, підтримували оцю окупацію. І коли я зараз чую від батьків, що у вас і програма не така, і ви неправильно вчили, і у вас учителі не такі, вони просто шукають таку причину, чому так все сталося. “От якби наші не зайшли, – кажуть, – у нас було б все добре”. »

(Респондент 1)

«*Тому що в [назва населеного пункту] дуже багато навчальних закладів і директорів, які виявилися також колаборантами і намагалися змушувати і дітей, як казали, змушували. Нікого вони не змушували, батьки свідомо віддавали своїх дітей до російських шкіл добровільно. Вони добровільно це робили, добровільно садили їх в автобуси, щоб на відпочинок в Крим, і махали їм рукою. Чому наші не сприймають сьогодні владу? Тому що всі про це знали, всі про це говорили. Коли ви забирали дітей, як рятували після деокупації, повертали третій заїзд з Криму, то виставила наша влада цих дітей і їх батьків як жертв, наче їх вивезли насильно. І тоді місто повстало проти того, що людей вивезли насильно, вони ж добровільно своїх дітей віддавали. Чому інші ховали по підвалах, а інші збирали чемодани і віддавали відпочивати?*»

(Респондент 20)

Рішення деяких освітян про згоду на співпрацю з окупаційною владою значною мірою вплинуло на відновлення навчального процесу в ЗЗСО, у яких працювали ці освітяни. Воно гостро поставило кадрові проблеми, які пов'язані з необхідністю замінити цих викладачів, та проблеми психологічного клімату у шкільних колективах. Керівники ЗЗСО, викладачі яких погодились на співпрацю, зіткнулися з неузгодженістю нормативно-правової бази з питання колаборантства. Зокрема, підставою для звільнення такого вчителя може бути лише судове рішення, винесення якого може займати невизначений термін. Водночас допустити до роботи вчителя, якого підозрюють у співпраці з окупаційною владою, не можна. Складається ситуація, у якій формально робоче місце, ставка зайняті, а за фактом немає кому викладати. Окрім цього, деякі респонденти відмічають, що такі вчителі переїжджають до інших міст, де не відомо про їхню діяльність під час окупації, та влаштовуються на роботу в школи.

«*Всі вчителі, які погодились, вийшли на роботу, скажімо так, до російської влади... Їх відсторонити нас зобов'язали... В мене тільки 3 вчителя не погодились, і от ми відновили процес навчальний тільки в початковій школі... Ось це питання з вчителями не визначене по цей день... Або їх допустити до роботи, щоб вони працювали. А вони будуть працювати, бо вони нікуди не їдуть, вони тут знаходяться. Або тоді давайте шукати інших вчителів, які сюди приїдуть, але хто сюди приїде, селище це знаходиться в прифронтовій зоні, яку постійно обстрілюють. Ніхто не приїде. А діти тут залишаються, і сім'ї тут залишаються. Оце питання дуже гостро стоїть на сьогоднішній день.*»

(Респондент 2)

«*...колектив змінився в тому плані, що, скажімо так, 60 % колективу немає, або навіть більше. Бо педагогічні працівники пішли на співпрацю, вони пройшли курси в Москві, в Курську. І ті, хто залишився просто через свої морально-етичні переконання, не хочуть спілкуватися з відповідними колегами. Хоча варто сказати про те, що вони виїхали, окремі з них, за межі міста і прекрасно себе почувають в*»
інших школах, наприклад, [назва населеного пункту]...

(Респондент 3)

Як можна побачити, питання різності досвіду під час окупації є складним, емоційно навантаженим та багатоскладовим. Його ретельне вивчення і прискорене вирішення потребує уваги різних гілок влади та на всіх її рівнях. Потрібно також готувати суспільство до відкритого обговорення наявних складнощів з фокусом на подальше співіснування його членів, які певний час перебували в різних умовах.

Якісні дані, отримані під час глибинних інтерв'ю, дають можливість більш детально розглянути проблему співпраці мешканців громад з окупаційною владою та виокремити певні її частини: що впливало на освітян та батьків під час окупації, наслідки відмови від співпраці та наслідки згоди на неї для освітнього процесу, взаємодія між учасниками освітнього процесу під час та після окупації.

4.3. Освітні втрати: що з цим робити?

(Визначення, попередження і подолання)

Освітні втрати стали предметом активних обговорень від початку пандемії COVID-19 унаслідок вимушеного переходу шкіл на дистанційне навчання, ефективність та особливості якого на той момент були вивчені недостатньо.

Нині в дослідницькому середовищі послуговуються трьома ключовими концепціями освітніх втрат:

- втрата результатів навчання;
- перерви в освіті (розрив у навчанні)⁸;
- психоемоційні втрати, які впливають на освітній процес.

Враховуючи тривалість, інтенсивність, неоднорідність впливу подій війни на освітній процес в Україні, поняття освітніх втрат і, відповідно, політика з подолання їхніх наслідків мають виходити із ширшого розуміння цього явища.

8 Лондар С. Л., Литвинчук А. О., Титаренко Н. В., Дронь Т. О. Аналітичні матеріали щодо можливостей і місця ДНУ «Інститут освітньої аналітики» брати участь у виявленні освітніх втрат, зумовлених внутрішніми переміщеннями, та шляхів подолання цих втрат. Інститут освітньої аналітики, 2023. URL: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/az_osvitni-vtrati-1.pdf.

ВИКЛИКИ Й ДОСВІД РОБОТИ З НИМИ НА ШЛЯХУ ДО ПОНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЗСО ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ

Світова практика подолання освітніх втрат і розривів передбачає застосування двох основних типів заходів: запровадження додаткового навчання понад основний розклад (додаткові години можуть призначатися у робочі дні або в дні канікул і мати вигляд звичайних уроків, занять з репетитором або тьютором, позашкільних занять тощо) та надання зворотного зв'язку щодо індивідуальних особливостей, здібностей та складнощів у житті учня, які обумовлюють його / її особисті освітні втрати й дають змогу найкращим чином організувати процес надолуження.

У цілому за вибіркою оцінка освітніх втрат, які понесли ЗЗСО внаслідок війни, є близькою до середньої – 5,6 балів за десятибальною шкалою, де 1 – заклад «зовсім не зазнав освітніх втрат», а 10 – «зазнав освітніх втрат значною мірою». Понад чверть респондентів дослідження оцінюють освітні втрати у своєму ЗЗСО як значні (на 8-10 балів), 11,4 % опитаних вважають, що освітніх втрат практично немає (1-2 бали). Детальний розподіл оцінок освітніх втрат представлений на рисунку 4.1.

В умовах війни заклади загальної середньої освіти понесли певні освітні втрати. Оцініть, будь ласка, наскільки Ваш заклад освіти зазнав освітніх втрат?

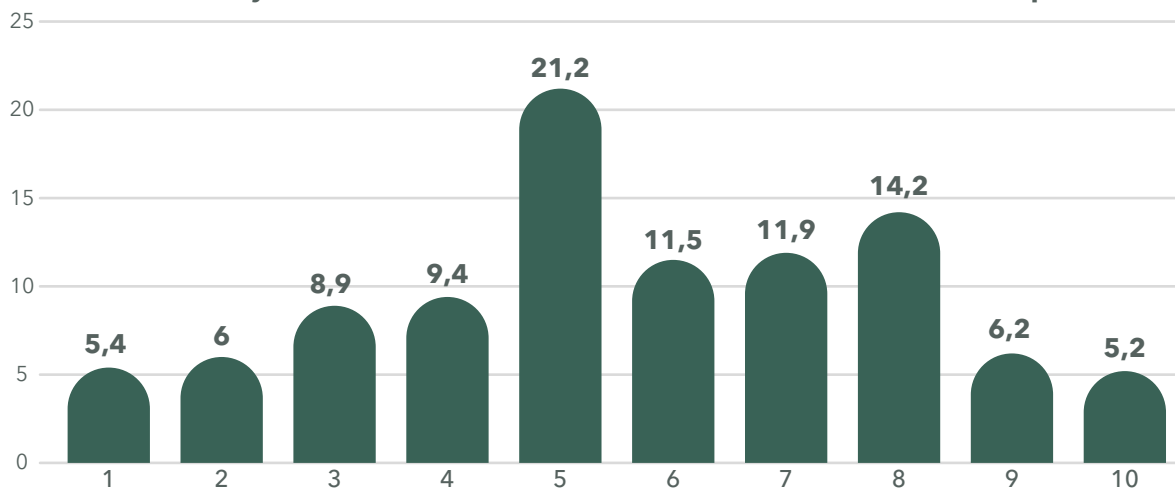

Рис. 4.1. Рівень освітніх втрат у ЗЗСО на деокупованих територіях (за суб'єктивною оцінкою респондентів)

Порівняння середніх значень оцінок масштабів освітніх втрат, яких зазнали ЗЗСО, за окремими регіонами виявило істотні відмінності між різними областями. Респонденти з Харківської області оцінили освітні втрати у своїх ЗЗСО за найвищим серед інших областей значенням – 6,3 бали. Також високими, на думку опитаних, є освітні втрати ЗЗСО в Запорізькій (6,1), Херсонській (6) та Миколаївській (5,9) областях. Ближчі до середнього значення за десятибальною шкалою (5,5) оцінки освітніх втрат у місцевих ЗЗСО надали респонденти з Київської області. Нарешті, освітні втрати в Сумській та Чернігівській областях, на думку опитаних, що там мешкають, є нижчими, ніж в інших регіонах, – 4,7 та 4,3 бали відповідно (див. рисунок 4.2).

Порівняння представлених даних методом однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA показує статистичну значущість описаних

ВИКЛИКИ Й ДОСВІД РОБОТИ З НИМИ НА ШЛЯХУ ДО ПОНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЗСО ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ

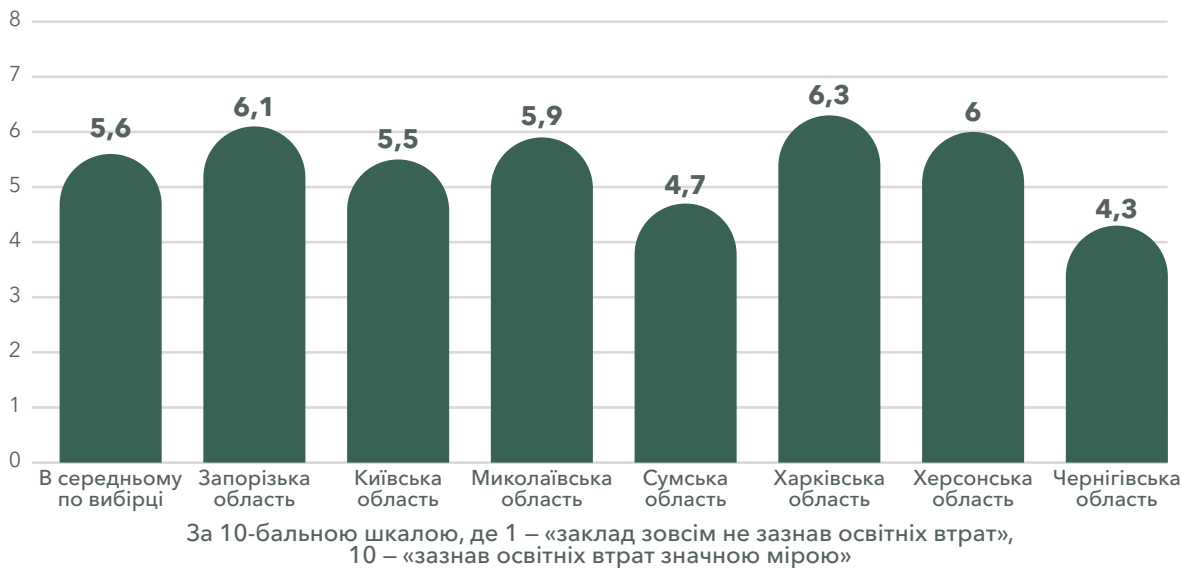

Рис. 4.2. Середня оцінка освітніх втрат, які понесли ЗЗСО в умовах війни, у регіональному розрізі

відмінностей ($p = ,000$). Множинне порівняння даних засвідчує, що ці відмінності стосуються передусім Чернігівської і Сумської областей, де середні оцінки освітніх втрат є значно нижчими, ніж у решті регіонів. Освітні втрати у Харківській області, за оцінками респондентів, сильно перевищують оцінки втрат від опитаних з Київської області. Тому можна констатувати, що досвід проживання війни й наслідки впливу подій війни на освітній процес істотно різняться (принаймні за суб'єктивними оцінками громадян) навіть всередині однієї і тієї самої моделі організації освітнього процесу в ЗЗСО серед чотирьох закладів, ідентифікованих Міністерством освіти і науки України (ЗЗСО, що знаходяться на звільнених територіях).

Найчастіше респонденти вказували на наявність таких освітніх втрат, як зменшення можливостей (здобувати освіту, відвідувати гуртки, планувати майбутнє тощо) (59,5 %), погіршення загального психоемоційного стану учнів (56,9 %), прогалини в знаннях учнів (56,7 %). Близько 40 % опитаних зазначають, що під час війни у дітей спостерігається зниження когнітивних функцій (пам'яті, уваги, мислення), 37,3 % помітили зниження темпів розвитку особистості, і 26,1 % – сповільнення соціокультурного розвитку (див. рисунок 4.3).

Більше прогалини в знаннях учнів хвилюють освітян малокомплектних шкіл (до 200 учнів) – 56,6 %, закладів на 200-600 учнів – 52 % і закладів на понад 600 учнів – 42,2 % ($p \leq .000$). Регіонально також зафіксовано статистично значущі відмінності залежно від області й типу населеного пункту. Найчастіше про освітні втрати згадують у Сумській (60,2 %), Київській (58,5 %), Чернігівській (58,3 %), Миколаївській (51,1%), трохи менше – в Запорізькій (46,1 %), Херсонській (44,1 %) та Харківській (43,2 %) областях ($p \leq .000$). Прогалини в знаннях частіше фіксуються в учнів із сільської місцевості (53,9 %) та міст із невеликою кількістю населення. У великих містах цей відсоток коливається від 42,3 до 44,3 ($p \leq .015$).

ВИКЛИКИ Й ДОСВІД РОБОТИ З НИМИ НА ШЛЯХУ ДО ПОНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЗСО ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ

Рис. 4.3. Види освітніх втрат

Респонденти відзначають, що негативний вплив війни на психоемоційний стан учасників освітнього процесу є однією з найбільш поширених освітніх втрат. Водночас середня оцінка психоемоційного стану учасників освітнього процесу за десятибальною шкалою, надана респондентами, є вищою за середню – 6,63 бали. Отже, на думку опитаних, психоемоційний стан учнів і представників педагогічних колективів є ближчим до доброго (див. рисунок 4.4). Утім, до таких оцінок не варто ставитися як до показників реального психологічного стану респондентів і людей, з якими вони контактують під час реалізації освітніх послуг.

Рис. 4.4. Середня оцінка психоемоційного стану учасників освітнього процесу в регіональному розрізі

Також ми просили респондентів, спираючись на свій досвід, визначити найбільш дієві механізми (інструменти) відновлення освітніх втрат. Дві третини (66,8 %) вважають, що таким механізмом є налагодження психоемоційного стану учнів і вчителів, підтримка їхньої мотивації. Понад половина опитаних (58 %) обрали створення цікавого, якісного контенту

ВИКЛИКИ Й ДОСВІД РОБОТИ З НИМИ НА ШЛЯХУ ДО ПОНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЗСО ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ

з ключових предметів і тем, які найбільше потребують відновлення освітніх втрат. Додаткові години для індивідуальних і групових консультацій з учнями як механізм поновлення освітніх втрат (що закономірно впливає із загальноосвітньої традиції) зазначили 41 % респондентів. Понад третина (35,8 %) вважають за необхідне перегляд та адаптацію навчальних програм, чверть (26,9 %) – активніше залучення батьків до навчального й виховного процесу. Детальніша інформація розподілу відповідей на запитання «Які механізми (інструменти) відновлення освітніх втрат могли би бути найбільш дієвими з урахуванням досвіду вашого закладу освіти?» представлена на рисунку 4.5.

Рис. 4.5. Найбільш дієві механізми (інструменти) відновлення освітніх втрат на основі досвіду респондентів

Більшість респондентів (близько 58,2 %) вважає належну організацію діяльності психологічної служби ЗЗСО найліпшим способом забезпечити психоемоційне благополуччя учнів. Як напрям психоемоційної підтримки вчителів і адміністрації психологічну службу обрали в півтора раза менше респондентів – 40,3 %. Для психологічного благополуччя як учнів,

так і педагогів, на думку близько 60 % респондентів, важливим є їхнє перебування під час навчання у безпечних місцях (укриттях, віддалених від лінії фронту регіонах тощо). Третім за популярністю серед опитуваних напрямом психоемоційної підтримки учасників освітнього процесу є офлайн-навчання, яке дає змогу учням бути разом зі своїми друзями й учителями. Для учнів цей напрям підтримки обрали 41,8 %, для вчителів і адміністрації – 37,6 %.

Учасникам проведеної на третьому етапі дослідження виїзної експертної сесії, що включала фокус-групу, було запропоновано означити основні освітні втрати й напрацювати ефективні кроки для їхнього попередження або подолання. За результатами учасники визначили **чотири типи освітніх втрат**:

- знання та навички;
- часові, фінансові, організаційні втрати;
- втрати у позашкільній освіті й виховній роботі;
- психологічні втрати.

Кожен з виокремлених типів освітніх втрат потребує застосування окремого комплексу заходів попередження або подолання. Так, з метою *попередження втрат або поновлення знань і навичок* учасники запропонували розроблення і впровадження заходів за п'ятьма основними напрямками.

У першому напрямі йдеться про необхідність налагодження моніторингу знань і навичок (компетенцій, вмінь) з метою належної оцінки рівня втрат та їхньої динаміки. Такий моніторинг може здійснюватися шляхом проведення контрольних стандартизованих замірів (тестів). Також можуть застосовуватися менш формалізовані інструменти оцінювання. Зокрема, учасники обговорювали можливість для кожного учня ведення «Щоденника спостереження», в якому могла б відобразитися індивідуальна траєкторія подолання освітніх прогалин. Ще одна ідея для оцінювання – чекліст самостійної роботи для батьків.

Другий напрям подолання втрат і розривів у знаннях та навичках передбачає оптимізацію навчальних програм, розкладу й навантажень. Йдеться про перегляд навчальних матеріалів, визначення важливих тем або тем, за якими фіксується найбільше відставання, про ущільнення матеріалу, призначення додаткових уроків або консультацій за окремими темами чи предметами. Також учасники обговорювали перспективи проведення літніх шкіл та інші формати інтенсивної підготовки з окремих предметів.

Третій напрям – це використання технологій гейміфікації, інфотейнменту й інших способів адаптації навчального матеріалу під поточні емоційні та мотиваційні потреби учнів. Зокрема, пропонувалися використання в навчальних цілях платформ для самоосвіти (Всеукраїнська

школа онлайн, Prometheus, EdEra), організація інтелектуальних ігор на перервах і в позаурочний час, проведення різноманітних географічних та виробничих екскурсій Україною (географія, історія, громадянська освіта, біологія тощо).

Четвертий напрям вміщує заходи менторської або тьюторської підтримки учня – створення консультаційних пунктів, організація розмовних клубів, наставництво від фахівців (зокрема для тих, хто навчається на сімейній формі або екстернаті), профорієнтаційні заходи для учнів випускних класів.

П'ятий напрям стосується умов безпеки навчального процесу і передбачає облаштування укриттів та адаптацію навчальних активностей до специфічних умов перебування в укритті.

Попередження або компенсація *часових, фінансових, організаційних втрат*, на думку учасників групової роботи, потребуватимуть реалізації низки заходів, спрямованих на кращий розподіл обов'язків і делегування повноважень між учасниками освітнього процесу, активніше залучення батьківської громади й інших місцевих спільнот (підприємців, волонтерів, органів місцевої влади) до вирішення організаційних і господарчих питань, запровадження учнівського самоврядування та делегування йому виокремленої частини організаційних обов'язків, управління інформацією і комунікаціями тощо.

З огляду на втрати, пов'язані з призупиненням позашкільної освіти, учасники дослідження, спираючись на власний професійний досвід, вказали на доцільність застосування комплексу заходів, серед яких:

- організація в ЗЗСО творчих (неформальних) заходів у позашкільний час із залученням членів родин, благодійних організацій, місцевих компаній і підприємств;
- реалізація соціальних проєктів із відновлення або створення учнівського самоврядування, інтеграції виховної роботи у навчальний процес;
- налагодження (поновлення) співпраці із соціальними службами, закладами позашкільної освіти тощо;
- проведення майстер-класів (на безоплатній основі);
- розвиток на базі ЗЗСО волонтерської діяльності (допомога самотнім людям, оновлення екосфери / висадження дерев, квітів);
- започаткування (поновлення) патріотичних традицій і ритуалів (тематичні уроки, зустріч із захисниками, хвилина мовчання);
- поновлення діяльності гуртків.

Попередження **психологічних втрат** або забезпечення психоемоційного відновлення учасників освітнього процесу респонденти вбачають шляхом, по-перше, усунення з освітнього простору тригерів (візуальних, звукових тощо), які можуть спровокувати стресову реакцію (різкий звук

дзвінка, надміру гучна сирена повітряної тривоги, постери або плакати із загрозливим змістом тощо). Учасники запропонували замінити традиційний дзвінок на приємну мелодію, сирену повітряної тривоги – на голосове повідомлення тощо. По-друге, необхідне поновлення психологічного благополуччя і стійкості учасників освітнього процесу – забезпечення доступу до фахової психологічної допомоги. Цього можна досягти шляхом організації кабінету психологічної допомоги безпосередньо в ЗЗСО, поширення інформації про наявні за місцем проживання пункти (центри) надання психологічних послуг, у тому числі на безоплатній основі у форматі «гарячих ліній». Також необхідною складовою цього напряму подолання втрат є навчання педагогів та психологів освітньої системи основам надання першої психологічної допомоги, самодопомоги, саморегуляції, проведення психоедукаційних кампаній серед шкільної громадськості. Як окремий напрям можна виділити пропозиції з облаштування в ЗЗСО спеціальних зон для релаксації, емоційного розвантаження, усамітнення тощо.

На думку респондентів, **психоемоційний стан учасників освітнього процесу в їхньому закладі** на рівні $M = 6,63$, де 1 – «психоемоційний стан є вкрай поганим», а 10 – «добрим». При цьому найвищий рівень спостерігається в Сумській ($M = 7,45$) і Київській ($M = 7,35$) областях, а найнижчий – у Запорізькій ($M = 5,63$). Статистично значуща відмінність між закладами різних областей на рівні $p = ,000$.

Освітняни також оцінили, якою мірою їхній ЗЗСО має можливість надавати психоемоційну підтримку учасникам освітнього процесу ($M = 7,58$). Найвищий рівень – у Сумській області (7,86). При цьому цей показник в інших областях загалом не суттєво відрізняється. А статистично значуща відмінність від усіх інших областей є тільки в закладах Чернігівської області ($M = 6,19$).

На думку респондентів, **найбільше допомагає надавати психоемоційну підтримку учням** наявність безпечних умов для навчання (59 %), діяльність психологічної служби ЗЗСО (58,2 %), офлайн-навчання, де учні мають змогу бути разом зі своїми друзями й учителями (41,8 %). Більше третини (36,9 %) респондентів вважає, що дистанційна форма навчання дає змогу учасникам освітнього процесу бути у більш безпечних місцях. Також вагомими є інформаційна підтримка учасників освітнього процесу з питань психічного здоров'я (29,2 %) і підвищення кваліфікації вчителів щодо надання психоемоційної підтримки учням (28,7 %), зниження рівня навчального навантаження і вимог до учнів (13,9 %), додаткові курси, програми з підтримки психологічного благополуччя (10,9 %).

Загалом високий рівень потреби в наявності безпечних умов навчання є найбільш актуальним для ЗЗСО Чернігівської (79,2 %) області, а найменше – для Харківської (53,6 %), Миколаївської (55,3 %), Херсонської (55,9 %) та Запорізької (56,3 %) областей ($p = ,018$).

Найбільшою мірою на психологічну службу ЗЗСО покладаються в Сумській (68,1 %) і Київській (64,8 %) областях, а найменше – в Харківській (44,8 %). Статистично значуща відмінність між ЗЗСО різних областей становить $p = ,000$.

Офлайн-навчання як чинник підтримки психічного благополуччя є найбільш вагомим для ЗЗСО Київської (62,5 %) та Чернігівської (54,2 %) областей, а найменш вагомим – для Херсонської (30,8 %), Миколаївської (31,9 %), Харківської (33,6 %) та Запорізької (37 %). Очевидно, що останні області через постійні обстріли не розглядають можливість очного навчання взагалі як реалістичну, а тим паче безпечну форму. При цьому саме ці області якраз, навпаки, більше розглядають дистанційну форму навчання як безпечнішу й таку, що допомагає підтримувати психічне здоров'я в умовах війни: Херсонська (53,3 %), Харківська (52,8 %), Миколаївська (46,8 %), Запорізька (44,9 %) на противагу 8,3 % в Чернігівській чи 12,6 % в Київській областях.

Інформаційна підтримка учасників освітнього процесу з питань психічного здоров'я однаково важлива для ЗЗСО різних областей. При цьому найбільшу потребу підвищення кваліфікації вчителів щодо надання психоемоційної підтримки учням відчувають в Херсонській (35,3 %) області. Далі йдуть Запорізька (32,3 %), Харківська (30,4 %), Київська (30 %), Чернігівська (29,2 %), Миколаївська (25,5 %) і Сумська (15,4 %) області. Статистично значуща різниця на рівні $p = ,000$.

Зниження рівня навчального навантаження і вимог до учнів та додаткові курси, програми з підтримки психологічного благополуччя є однаково важливими для ЗЗСО різних областей.

На думку респондентів, найбільше допомагає надавати психоемоційну підтримку вчителям і адміністрації закладу наявність безпечних умов для навчання (60,1 %), діяльність психологічної служби ЗЗСО (40,3 %), офлайн-навчання, де учні мають змогу бути разом зі своїми друзями й учителями (37,7 %). Близько третини (31,6 %) опитаних вважає, що дистанційна форма навчання дає змогу учасникам освітнього процесу бути у більш безпечних місцях. Також вагомими є підвищення кваліфікації вчителів щодо надання психоемоційної підтримки учням (29,9 %), зниження рівня навчального навантаження і вимог (додаткових звітів, перевірок тощо) до учнів і вчителів (25,8 %), інформаційна підтримка учасників освітнього процесу з питань психічного здоров'я (23,8 %), додаткові курси, програми з підтримки психологічного благополуччя (22,5 %).

Наявність безпечних умов для навчання однаково важлива для ЗЗСО з різних областей. Діяльність психологічної служби ЗЗСО у підтримці психологічного благополуччя освітян є найбільш важливою в Сумській (56,6 %), Чернігівській (45,8 %) і Київській (45,5 %) областях, а найменше – в Миколаївській (23,4 %). Статистично значуща відмінність між ЗЗСО різних областей становить $p = ,000$.

ВИКЛИКИ Й ДОСВІД РОБОТИ З НИМИ НА ШЛЯХУ ДО ПОНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЗСО ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ

Офлайн-навчання є найбільш вагомим для ЗЗСО Чернігівської (56,3 %) та Київської (54,5 %) областей, а найменш – для Харківської (24,8 %), Херсонської (28,7 %), Запорізької (30,3 %) та Миколаївської (34 %).

Дистанційна форма навчання, навпаки, є більш ваговою для підтримки психічного благополуччя в громадах Харківської (52 %), Херсонської (46 %), Миколаївської (44,7 %) та Запорізької (38,2 %) областей на відміну від Чернігівської (4,2 %), Київської (9,1 %) і Сумської (18,1 %) ($p = ,000$).

Ще одним вагомим інструментом підтримки психічного здоров'я є підвищення кваліфікації вчителів щодо надання психоемоційної підтримки учням, яке виявилось відносно однаково значущим для ЗЗСО різних областей (30,4 – 39,6 %), окрім Сумської (17,2 %, $p = ,000$). Зниження рівня навчального навантаження і вимог (додаткових звітів, перевірок тощо) до учнів і вчителів, інформаційна підтримка учасників освітнього процесу з питань психічного здоров'я є однаково значущими для ЗЗСО різних областей. Додаткові курси, програми з підтримки психологічного благополуччя є відносно однаково значущими для ЗЗСО в різних областях (22,7 – 26,9 %), окрім Сумської (14,5 %, $p = ,006$).

Як бачимо, повернення до повноцінного функціонування ЗЗСО після деокупації є складним і багаторівневим процесом, що потребує врахування надзвичайно широкої низки факторів. Урахування напрацьованого вже досвіду дасть змогу побудувати цілісну систему й бачення процесу відновлення залежно від регіону, тривалості окупації та інших поточних умов. Цінним є досвід роботи освітян, які вже пройшли чи проходять шлях відновлення освітнього процесу у своєму закладі.

ВИСНОВКИ

Досвід проживання окупації та відновлення після деокупації для різних ЗЗСО може істотно варіюватися залежно від регіону, типу населеного пункту та кількості учнів. За деякими параметрами – зокрема рівнем безпеки, ставленням до автономії та зовнішньої допомоги, стратегіями відновлення, взаєминами з органами влади й місцевими громадами – відмінності є статистично значущими. Це може означати, що віднесені до однієї моделі організації освітнього процесу за формальними ознаками (приналежність до деокупованої громади) різні ЗЗСО можуть за фактом потребувати застосування принципово відмінних підходів до відновлення.

Масштаб і глибина освітніх втрат, які понесли ЗЗСО, напряму залежать від тривалості періоду окупації.

ЗЗСО деокупованих громад більшою мірою покладаються на зовнішню підтримку у відновленні навчального процесу, ніж готові реалізувати можливості, передбачені автономією. Найбільшою перешкодою на шляху автономії є побоювання щодо фінансування. Більшу прихильність до автономії проявляють респонденти, які відчувають належну підтримку з боку держави й громади.

Оцінка рівня освітніх втрат у ЗЗСО істотно залежить від регіону розташування закладу. Такі оцінки коливаються від вище середніх (Харківська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська області) до нижче середніх (Сумська, Чернігівська) за десятибальною шкалою. На рівень освітніх втрат вочевидь впливає тривалість окупації, її масштабність (частка захоплених територій), жорстокість дій окупаційних «адміністрацій» та інтенсивність бойових дій, які визначають глибину травматизації населення.

Отже, при плануванні заходів з подолання освітніх втрат і розривів необхідно враховувати їхній реальний рівень у кожному окремому регіоні, спираючись на дані моніторингових замірів, у тому числі репрезентативних досліджень громадської думки.

Освітні втрати охоплюють не лише втрату (розриви) знань і навичок (умінь, компетенцій), відставання від засвоєння навчальної програми, а й комплекс інших втрат, які істотно впливають на якість освіти. Йдеться про такі групи втрат, як 1) часові, фінансові та організаційні; 2) втрати у позашкільній освіті та виховному процесі; 3) психологічні. Всі види зазначених втрат, хоча і піддаються класифікації та відокремленому аналізу, є єдиним комплексом освітніх втрат. Тобто політика у сфері подолання освітніх втрат і розривів має будуватися як комплекс заходів з організації надолуження за програмами шкільної та позашкільної освіти, оптимізації організаційних, часових і фінансових витрат, посилення згуртованості у шкільних і місцевих громадах, забезпечення психологічної підтримки та

ВИСНОВКИ

послуг з відновлення ментального здоров'я для всіх учасників освітнього процесу.

Аналіз даних, отриманих за результатами дослідження, свідчить, що ЗЗСО на деокупованих територіях поки не мали змоги повною мірою скористатися можливостями автономії. Переважна більшість респондентів оцінюють актуальний рівень автономії закладів як близький до середнього або нижчий за середній. Виключення становлять респонденти Київської та Сумської областей, де сприйманий рівень автономії є вищим за середній (понад 6 балів за десятибальною шкалою). Саме в цих областях фіксуються найбільш позитивні оцінки обсягів і якості допомоги, яка надається ЗЗСО стейкхолдерами освіти (державною і місцевою владою, громадою, сектором НГО, батьківською спільнотою).

Таким чином у реалізації заходів щодо стимулювання більшої автономії у закладах освіти необхідно враховувати якість відносин, які ЗЗСО мають з основними стейкхолдерами освіти, та робити цілеспрямовані зусилля щодо зміцнення таких відносин.

Найбільшим бар'єром щодо розвитку автономії ЗЗСО є ризик фінансової неспроможності: респонденти мають сильні побоювання щодо негативних наслідків, які автономний статус ЗЗСО матиме відносно залучення достатньої кількості коштів для фінансування потреб. Без огляду на фінансові побоювання, респонденти схильні швидше обнадіюватися перспективами запровадження автономії, вбачаючи в ній шлях до повнішого і якіснішого задоволення нагальних потреб ЗЗСО, забезпечення його всебічного розвитку.

Одним з дієвих заходів нейтралізації фінансових страхів є реалізація цілеспрямованої, систематичної едукативної та освітньої програми для дирекції і членів педагогічного колективу, спрямованої на нарощення їхніх компетентностей у сфері управління фінансами.

Респонденти вважають за необхідне забезпечити справедливе покарання громадян, які співпрацювали з окупаційними адміністраціями (були задіяні в колаборантській діяльності). Переважає поміркована позиція: треба розбиратися у кожному окремому випадку згідно із законодавством України. Втім, стосовно педагогічних працівників і представників шкільних адміністрацій, які пішли на співпрацю з ворогом, утворилася певна моральна дилема. З одного боку, переважна більшість респондентів прагне суворого покарання для своїх колег-колаборантів, у тому числі позбавлення права на здійснення професійної діяльності, і дуже болісно реагує на факти уникнення такими педагогами будь-якого покарання. З іншого – ЗЗСО вже зараз стикаються з проблемою нестачі кадрів, і як вирішити цю проблему в громадах, де випадки колаборантства були масовими, – невідомо.

**ЗАКЛАДИ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ: поточний стан,
актуальні потреби, запити, проблеми й оцінка потенціалу
та наявний досвід відновлення**

Тривалість інтерв'ю: до 1 години

Завдання глибинних інтерв'ю:

1. Дослідити шлях повернення ЗЗСО до повноцінного функціонування після деокупації:
 - Як ви розумієте поняття «повноцінне функціонування ЗЗСО»?
 - Які кроки зроблено для повернення ЗЗСО до повноцінного функціонування?
 - Які бар'єри та виклики були на цьому шляху?
 - Що пройшло успішно / яких успіхів досягли?
 - Що залишається не розв'язаним?
 - Актуальні потреби ЗЗСО.
 - Плани на майбутнє.

2. Оцінити соціально-психологічні чинники, які впливають на освітнє середовище в громаді:
 - Владно-підвладні відносини, взаємодія з місцевою владою та органами управління освітою.
 - Психологічне благополуччя, рівень травмованості учасників освітнього процесу.
 - Проблема колаборантства.

3. Вивчити характер зв'язку між ступенем автономії закладу та процесом відновлення навчального процесу після деокупації:
 - Особливості розуміння автономії закладу.
 - Суб'єктивне ставлення до автономії закладу.
 - Заходи, які можуть запроваджуватися закладом освіти автономно.

Вступ: знайомство, цілі й правила – 10 хв

Доброго дня! Мене звати _____. Я представляю Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. На замовлення Громадської організації «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» ми проводимо дослідження актуального стану й проблем відновлення освітнього процесу в ЗЗСО на деокупованих територіях.

Дякуємо за згоду взяти участь у нашому дослідженні. Сьогодні ми будемо говорити про освіту після деокупації: як відбувається повернення до нормального навчального процесу, що вже вдалося зробити, які проблеми й потреби залишаються актуальними досі. Наша розмова є конфіденційною, її детальний зміст не може бути переданий третім особам у повному обсязі. Для підготовки аналітичного звіту за результатами дослідження ми просимо вашого дозволу на ведення аудіозапису з подальшим використанням загального змісту цієї розмови або окремих цитат за умови збереження вашої анонімності.

Тепер я запропоную **кілька правил** нашого спілкування:

У цій розмові немає правильних або неправильних відповідей, думок. Нам важливо якомога точніше зрозуміти ваш особистий досвід, позицію, погляди. Тому просимо ділитися своїми міркуваннями чесно й відкрито.

Нам дуже важливо розуміти не лише, що ви думаєте, а й чому ви думаєте саме так: які причини лежать в основі вашої точки зору? Просимо вас наводити аргументи на підтримку тієї чи іншої висловленої вами думки.

Нас цікавить усе, що ви думаєте стосовно теми нашої розмови. Тому просимо не оцінювати значущість своїх суджень, не відсіювати ті, що видаються вам малозначущими. Просто говорити все, що ви думаєте.

Я записуватиму нашу бесіду на аудіоносій. Із записом буде знайомитися проєктна група з метою аналізу і систематизації даних. Записи є конфіденційними й будуть знищені після завершення проєкту.

Чи є у вас додаткові запитання чи зауваження?

1. Розігрів (2-3 хв)

- 1.1. Спочатку давайте познайомимось (*вмикається аудіозапис*). Як я можу звертатися до вас під час нашої бесіди?
- 1.2. Розкажіть трохи про себе.
- 1.3. Як довго ви працюєте в освіті? (*для працівників освіти*)
Хто ви за професією? Скільки років вашим дітям? (*для батьків*)

2. Контекст і реконструкція подій (10 хв)

- 2.1. Розкажіть у кількох словах, що відбувалося з вашим закладом освіти (закладом освіти, у якому навчається ваша дитина) від початку повномасштабного вторгнення. Чи працював він під час окупації і в якому режимі (очному, дистанційному)? Чи вдалося поновити навчальний процес після деокупації?

Якщо так: Як швидко це відбулося? Як би ви оцінили ступінь поновлення на шляху від 1 до 10, де 10 – «поновив повною мірою»? Поясніть, будь ласка, з чого складається ця оцінка.

Якщо ні: Перейти до запитання 2.4.

- 2.2. Які першочергові кроки зробив ваш заклад освіти після деокупації? Поясніть: чому саме в такому порядку? Що ще було зроблено для поновлення навчального процесу?
- 2.3. Що було зробити простіше, а що – найважче? Як ви думаєте, чому?
- 2.4. Що заважає поновити функціонування закладу повною мірою? Спробуйте розставити ці перешкоди у порядку від найбільш до найменш серйозної.
- 2.5. Як ви би ви описали повноцінно функціонуючий заклад освіти? Ви можете говорити своїми словами, не добираючи офіційно визначених термінів.

3. Освітній процес зараз (станом на кінець навчального року) (20 хв)

- 3.1. (тільки для освітян) Скільки учнів у вашому навчальному закладі (у відсотках до довоєнного показника, приблизно)? Скільки нових учнів з'явилося після деокупації?
- 3.2. (тільки для освітян) Як змінився педагогічний колектив – кількісно і якісно – після деокупації?
- 3.3. Викладання яких предметів було поновити легше, а яких – навпаки, і чому?
- 3.4. Нестачу чого ви відчуваєте найгостріше: підручників, психологічної підтримки, фінансових ресурсів, поновлення матеріально-технічної бази? Розкажіть про це трохи детальніше.
- 3.5. Які проблеми ви здатні владнати самі, а які вимагають залучення зовнішньої підтримки? Якої саме?

4. Автономія закладу освіти (10 хв)

- 4.1. Якою мірою ваш заклад освіти є автономним? Оцініть, будь ласка, від 1 до 10, де 10 – «повністю автономний». Поясніть, із чого складається така оцінка.
- 4.2. Як ви розумієте поняття «автономія закладу освіти»? Поясніть своїми словами. Чи мають бути обмеження цієї автономії і які саме?
- 4.3. Хто найбільше впливає на діяльність вашого закладу освіти? (Якщо респондент відчуває складність із відповіддю, можна поставити запитання «Чи впливає керівник, педагогічний колектив, батьківська громада, місцева влада, органи управління освітою, державна влада, обставини війни?».)
- 4.4. Якби ваш заклад освіти мав більшу автономію, чи вплинуло б це на швидкість відновлення освітнього процесу після деокупації? Яким чином? Поясніть чому.

5. Відносини в громаді, правова грамотність, підтримка держави (20 хв)

- 5.1. Чи відчували ви підтримку Української держави в налагодженні освітнього процесу після деокупації?

Якщо так: Оцініть, будь ласка, міру цієї підтримки від 1 (майже не було) до 10 (була максимальною).

Якщо ні: Як би описали позицію Української держави щодо проблем вашого закладу освіти?

- 5.2. Чи відчуваєте ви підтримку місцевої влади і вашої громади? Наскільки вони зацікавлені у нормалізації освітнього процесу? Чи є у вас або інших членів громади плани на розвиток освіти у вашій громаді в повоєнному майбутньому і які саме?
- 5.3. Наскільки гострою для вашого закладу освіти є проблема колаборантської діяльності? Оцініть, будь ласка, від 1 (такої проблеми не було) до 10 (проблема вкрай гостра).

Якщо відповідь «один»: перейти до запитання 5.5.

- 5.4. Якою мірою і яким чином ця проблема впливає на освітній процес зараз?
- 5.5. Які складнощі чи проблеми з'явилися у колективі вашого закладу освіти або в громаді після окупації та деокупації?
- 5.6. Чи знаєте ви, куди звертатися із запитом про правовий захист, підтримку або інші форми державного чи правового втручання у разі необхідності розв'язання складних ситуацій?

6. Завершення бесіди (5 хв)

- 6.1. Якби у вас були всі (або необмежені) ресурси й можливості, які три проблеми ви хотіли б вирішити у своєму ЗЗСО в найближчій перспективі?
- 6.2. Яке питання є важливим для вашого закладу освіти, але ми його не торкнулися під час розмови?

**Дякуємо за вашу участь у бесіді й допомогу
в дослідженні потреб закладів освіти
на деокупованих територіях!**

Думки й погляди, викладені у дослідженні, необов'язково відображають позицію Громадської організації «Центр інноваційної освіти «Про.Світ», Громадської організації «Ініціативний центр сприяння активності та розвитку громадського почину «Єднання» чи Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Дослідження проведене Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України (далі – Інститут) спільно з Асоціацією політичних психологів України (далі – АППУ) у червні – липні 2023 року. Інститут спеціалізується на проведенні досліджень громадської думки кількісними та якісними методами у сферах освіти, зайнятості населення, трудової міграції, громадського здоров'я, політичних настроїв населення та соціальної сфері, на опитуваннях представників професійних, соціально-вразливих груп та бізнесу.

Автори звіту:

Олександра Петушкова,

Тетяна Луговська,

Ірина Губеладзе,

Світлана Чуніхіна

Валерія Діброва.

Олександра Петушкова – голова ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ», генеральна директорка благодійної організації «Благодійний фонд «ГОФ».

Тетяна Луговська – заступниця керівниці ГО «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» з питань моніторингу та оцінки, методистка КНЗ КОР «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів», психологиня.

Дослідницька команда:

Ірина Губеладзе – докторка психологічних наук, в. о. заступника директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, президентка Асоціації політичних психологів України (розробка методології дослідження, координація роботи експертів, модерування глибинних інтерв'ю, розробка опитувальника, проведення фокус-групи, статистична обробка даних, підготовка аналітичних матеріалів і рекомендацій).

Світлана Чуніхіна – кандидатка психологічних наук, заступниця директора з науково-методичної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, віцепрезидентка Асоціації політичних психологів України (розробка методології дослідження, модерування глибинних інтерв'ю, розробка опитувальника, підготовка аналітичних матеріалів і рекомендацій).

Валерія Діброва – наукова співробітниця Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, членкиня АППУ (проведення глибинних інтерв'ю, первинний аналіз даних, проведення фокус-групи, підготовка аналітичних матеріалів і рекомендацій).

Оксана Стрільчук, Ірина Нестеренко, Людмила Гриценко – наукові співробітниці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, членкині АППУ (проведення глибинних інтерв'ю, первинний аналіз даних).

Команда дослідниць висловлює щирю подяку освітньому омбудсмену України Сергію Горбачову, департаментам освіти і науки Запорізької, Київської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської і Чернігівської обласних державних адміністрацій, адміністраціям шкіл та освітянам деокупованих територій, які приділили час для участі в дослідженні й поділилися своїми думками, досвідом і експертними поглядами щодо відновлення освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО) на деокупованих територіях. Аналітичний звіт підготовлений на замовлення громадської організації «Центр інноваційної освіти «Про.Світ» в рамках проекту «Про.Відновлення – програма повернення ЗЗСО до повноцінного функціонування після деокупації» за фінансової підтримки Громадської організації «Ініціативний центр сприяння активності та розвитку громадського почину «Єднання» і Агентства США з міжнародного розвитку (USAID).